ISSN 2738-277X

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Հ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՋԱՀՈՒԿՅԱՆԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ

JAHUKYAN READINGS
ДЖАУКЯНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ

2 (20)

ԵՐԵՎԱՆ - 2023

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF LANGUAGE NAMED AFTER H. ACHARYAN

JAHUKYAN READINGS

2 (20)

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМЕНИ Р. АЧАРЯНА

ДЖАУКЯНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ

2 (20)

Yerevan 2023
Ереван 2023

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Հ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՋԱՀՈՒԿՅԱՆԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ

2 (20)

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2023

Գլխավոր խմբագիր՝ Վ.Լ. Կատվալյան
Պատասխանատու քարտուղար՝ Ն.Գ. Հովհաննիսյան

Խմբագրական խորհուրդ
Ա.Վ. Գալստյան, Գ.Կ. Խաչատրյան, Վ.Գ. Համբարձումյան, Լ.Շ. Հովհաննիսյան, Հ.Հ. Մեսրոպյան, Գ.Մ. Մխիթարյան, Ն.Մ. Սիմոնյան, Դոնապետյան Անահիտ (Ֆրանսիա), Դում-Թրագուտ Յասմին (Ավստրիա), Պլունգյան Վլադիմիր (Ռուսաստան), Սկալա Անդրեա (Իտալիա), Պ.Ա. Քոչարով (Ռուսաստան)

Editor-in-chief - V.L. Katvalyan
Executive secretary - N.G.Hovhannisyan

Editoral Board
A.V.Galstyan, G.K. Khachatryan, V.G.Hambardzumyan, L.Sh. Hovhannisyan, H.H. Mesropyan, G.M. Mkhitaryan, N.M. Simonyan, Donabedian-Demopoulos Anaïd (France), Dum-Tragut Jasmine (Austria), Petr A. Kocharov (Russia), Plungian Vladimir (Russia), Scala Andrea (Italy)

Главный редактор - В.Л. Катвалян
Ответственный секретарь - Н.Г. Оганесян

Редакционная коллегия
А.В. Галстян, Г.К. Хачатрян, В.Г. Амбарцумян, Л.Ш. Оганесян, А.А. Месропян, Г.М. Мхитарян, Н.М. Симонян, Донабедян-Демопулос Анаид (Франция), Дум-Трагут Ясмин (Австрия), Кочаров Петр Александрович (Россия), Плунгян Владимир (Россия), Скалла Андреа (Италия)

DOI: 10.54412/2738277X

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

SOME PECULIARITIES OF MANIFESTATION OF NATIONAL LANGUAGE THINKING IN THE EPIC "SASNA TSRER"*

DOI: 10.54412/2738277X-2023.2.20-5

Katvalyan Viktor
Doctor in Philology,
Institute of Language named after H. Acharyan of RA NAS,
Leading Researcher. viktorkatvalyan@mail.ru
Gharibyan Alina
Yerevan State Medical University named after Mkhitar Heratsi,
lecturer of the chair of Armenian language.
alinagharibyan@rambler.ru

Abstract

The epic “Sasna Tsrer” is interesting in terms of perception of reality and interaction of linguistic means, manifestation of language thinking. In the epic, concepts are completed by the combination of their semantic components, which are considered in different episodes. In this work, an attempt is made to observe the stories of the epic with the aim of highlighting the manifestations of national language thinking, from a linguistic-dialectological point of view. Thus, the work has a dual nature: on the one hand, it refers to the folklore composition of the epic, the peculiarities of the perception of life and the world, on the other hand, to the means of their expression and language thinking.

* The article was presented as a report at the XII International Conference on Armenian Linguistics (Boston, May 31-June 2, 2023). Submitted on 16.10.2023.

Keywords: epic, world perception, concept, language thinking, semantic component, means of expression, dialect.

Introduction

Unlike many epics of the world, “Sasna Tsrer” was transmitted exclusively orally; the originals are stories written by researchers from various storytellers of the 19th and 20th centuries. They are characterized by dialectal differences, differences in structure and narrative style, which are based on local traditions and peculiarities of language thinking. The heroism of the characters of the epic, their mythical and historical foundations, the historical period, the geographical location, the social environment, the religious-national ideology, the everyday life, the art of invention have become the subject of study. Some observations were made about the linguistic and stylistic features of the stories, the linguistic means of composing the epic. In the volumes containing the stories, there are glossaries of dialectal words and phrases, brief descriptions of the dialects, the researchers referred to the fossilized forms and formulaic expressions, the means of expression of the epic (vocabulary, epithet, metaphor, allegory, exaggeration, personification, comparison, satire, curse, and blessing), place names and personal names, nicknames, etc. were interpreted. However, little reference has been made to the mutual connection between the perception of reality and linguistic means, language thinking. Meanwhile, in the epic, the concepts are completed by combining their semantic components, which can be observed in different episodes. For example, the concept of *tsur* “crazy” was presented in an exhaustive way by M. Abeghyan through the semantic components appearing in different episodes. In general, an epic is not just a collection of actions and incidents. It broadly reflects the people's world perception and ideas, which

are expressed in different linguistic means and ways. Therefore, interesting results can be obtained by observing the stories of the epic with the aim of ighlighting the manifestations of national language thinking, from a linguistic-dialectological point of view.

As noted, the epic "Sasna Tsrer" appears not only as a product of mythical and artistic thinking, but also as a multi-layered and dense system of national ideology. Key ideas of the Armenian national ideology, such as the genealogy of the Armenian people, homeland, national identity, consolidation, national unity, and especially the ideas of the struggle for the liberation of the homeland and the Armenian people, were considered and developed in the epic[1]. And it is no coincidence that according to researchers, peoples are known by their epics and their main characters[2]. Although the Armenian epic tells about the lords, nobles and rulers of Sasun, Armenian peasants are often seen under the names of nobles and kings, the everyday life and soul of the Armenian common people are reflected there, their occupation, manners, etc[3]. It is important that the character of the heroes in the epic is revealed not by the narrator's description, but by their actions and thoughts, speech and behavior. Thus, in the epic, not invented, but real ideas, images of everyday life and customs, nature, human characters and psychologies are presented, and all of this is expressed in a simple language related to the content, with relaxed

---

[1] **Մ. Աբեղյան,** Երկեր, Ա հատոր, Ե., 1966, էջ 466 [**M. Abeghyan,** Works, volume I, Yerevan, 1966, p. 466].

[2] **Հ. Միրզոյան,** *Էպոսը որպես տվյալ ժողովրդի ինքնության ուսումնասիրության աղբյուր,* (Օղուզական էպոսի օրինակով), «Հայոց ինքնության հարցեր», Ե., 2012, էջ 28 [**H. Mirzoyan,** *The epic as a source of the study of the identity of the given people (on the example of the Oghuz epic)*, "Questions of Armenian Identity", Yerevan, 2012, p. 28].

[3] **M. Abegyan,** Works, volume I, p. 480.

and natural language thinking, especially when the narrators are ordinary villagers. In this work, our goal is to reveal the semantic components and structures of the concepts manifested in the epic, which represent the peculiarities of the perception of the world and are part of the general description of national language thinking through their means of expression. Thus, the work has a dual nature; on the one hand, it refers to the folklore structure of the epic, the features of the perception of life and the world, on the other hand, to the means of their expression and language thinking.

Semantic Components and Structures of Concepts Related to the Perception of the World

The spheres to which such concepts refer are diverse: daily life, work, food, marriage, family, emotion, occupation, ideal, character traits, wildlife, natural environment, homeland, nation, honor, behavior, fighting, clothes, weapons, religion, belief, birth, death, etc. The semantic fields of concepts can be expressed in different ways, have different inclusions, but their consideration in each specific case is important in terms of highlighting the peculiarities of language thinking. For example, in one of the episodes, the concept of wedding is presented with its semantic components: it is mentioned that they had a wedding, celebrated, ate and drank for seven days. In another episode, the semantic field of the concept of work is revealed by the presentation of successive actions. Uncle Toros dreams that David will become a shepherd, a farmer, earn a bowl of millet, bring it home, uncle take it to the mill and grind, bring it home, the mother will sprinkle it and bake bread in the tonir (national Armenian stove), David will take the bread and say that it is his work, let the uncle eat. Thus, the following perception and semantic structure of the mentioned concept is obtained: physical activity, reward, its transformation for the benefit of the family, the creation of food with the participation of the family, and, finally, the manifestation of a sense of dignity.

About Linguistic Expressions of Concepts

As linguistic means and ways of expressing concepts, we consider the uses of words and word-combinations, phrases, proverbs and sayings, patterns, curses and blessings, epithets, repetition and comparison, antonymy and exaggeration, etc. Different uses of words can give different tones and meanings to a text. For example, the use of the interjection *ah* makes Voghormiq more poetic and emotional, which is characteristic of the stories of Moks region. And in other stories of Moks, the word *qnuէն* that ends the Voghormiq testifies to the Christian hymnology. Comparisons can lead to some interesting facts. The singers praising Khandut in one of the stories point out her slender stature /which is compared with a sycamore tree/, her white skin /which is compared to plucked and piled cotton/, her red-cheeked face /which is compared to an apple on the top of a tree/ and sum it all up: proving her beauty /which is comparable to the full moon/. In this way, not only the perception of a woman's beauty appears, but also the ideas about the beauty of nature are manifested. All of that is expressed in a certain linguistic pattern: My (attribute) Khandut, as if (comparison). Antonymy can also become a means of expressing the totality of reality: in one of the stories, there is an observation that the enemies run away scared even from the dead of the Sassoon people and meet the living ones /the Sassoon people, whether alive or dead, are terrifying/. In another image, the contrast is satirical /I will bring forty tall women to load camels, I will bring forty short women to grind wheat/, but at the same time the fact of division of labor according to physical characteristics is recorded.

A Dialectological Survey of Stories

As a whole, the epic provides a vast and invaluable material for dialectological research. The epic was mainly told in Sassoon, Mush dialects, which are considered to be the most important representatives of Western Armenian dialects, and Moks sub-dialect of Van dialect. Being spatially close, the dialects have not only much in common, but they also

share many distinctive features. In addition, each dialect is manifested by a number of variants for different periods and regions, which have also found their expression in stories. The study of the aforementioned dialectal units, revealing both regional and time-referring realities, will greatly contribute to the clarification of many issues of Armenian dialectology, as well as the history of the Armenian language. It should be kept in mind that some historical layers of dialectal speech have been preserved in the language of the stories, especially since those dialects are no longer used in their homeland.

Conclusion

In the epic "Sasna Tsrer", the people's world perception and ideas are widely reflected, which are expressed in different linguistic means and ways. Expressions of the mutual connection between the perception of reality and language means, the peculiarities of language thinking are interesting. In most cases, the concepts in the epic are completed by the combination of their semantic components. It is also important that the character of the heroes in the epic is revealed not by the narrator's description, but by their actions and thoughts, speech and behavior. The peculiarities of the perception of life and the world are expressed with appropriate linguistic means, with a unique language thinking. Phrases, proverbs and sayings, speech patterns, curses and blessings, epithets, repetition and comparison, antonymy and exaggeration act as linguistic means and ways of expressing concepts. The stories of the epic are also an important source in terms of dialectology, especially for the historical study of the dialect units of Sassoon, Mush, and Moks.

References

Աբեղյան Մ., Երկեր, Ա հատոր, Ե., 1966 [M.Abeghyan, Works, volume I, Yerevan, 1966].

Միրզոյան Հ., Էպոսը որպես տվյալ ժողովրդի ինքնության ուսումնասիրության աղբյուր, (Օղուզական էպոսի օրինակով), «Հայոց ինքնության հարցեր», Ե., 2012 [H. Mirzoyan, The epic as a source of the study of the identity of the given people(on the example of the Oghuz epic), "Questions of Armenian Identity", Yerevan, 2012].

Կատվալյան Վիկտոր, Ղարիբյան Ալինա - Ազգային լեզվամտածողության դրսևորման որոշ յուրահատկություններ «Սասնա ծռեր» էպոսում.- «Սասնա ծռեր» էպոսը հետաքրքրություն է ներկայացնում իրականության ընկալման և լեզվական միջոցների փոխադարձ կապի, լեզվամտածողության դրսևորման առումներով: Էպոսում հասկացությունները ձևավորվում են իրենց իմաստային բաղադրիչների համադրությամբ, որոնք դիտարկվում են տարբեր դրվագներում: Այս աշխատանքում փորձ է արվում էպոսի պատումները դիտարկել ազգային լեզվամտածողության դրսևորումները վեր հանելու նպատակադրումով, լեզվաբանական- բարբառագիտական հայեցակետով: Այդպիսով՝ աշխատանքն ունի երկակի բնույթ. մի կողմից՝ այն վերաբերում է էպոսի բանահյուսական հորինվածքին, կյանքի ու աշխարհի ընկալման առանձնահատկություններին, մյուս կողմից՝ դրանց արտահայտության միջոցներին ու լեզվամտածողությանը:

Բանալի բառեր. էպոս, աշխարհընկալում, հասկացություն, լեզվամտածողություն, իմաստային բաղադրիչ, արտահայտչամիջոց, բարբառ:

Կատվալյան Վիկտոր, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, առաջատար գիտաշխատող:

Ղարիբյան Ալինա, Երևանի Մխիթար Հերացու անվան բժշկական համալսարան, հայոց լեզվի ամբիոնի դասախոս:

Виктор Катвалян, Алина Гарибян- Некоторые особенности проявления национального языкового мышления в эпосе "Сасна црер".- Эпос "Сасна црер" интересен с точки зрения восприятия действительности и взаимодействия языковых средств, проявления языкового мышления. В эпосе понятия образуются путем сочетания их смысловых компонентов, которые рассматриваются в разных эпизодах. В данной работе предпринята попытка рассмотрения сюжетов эпоса с целью освещения проявлений национального языкового мышления, с лингводиалектологической точки зрения. Таким образом, работа имеет двойственный характер: с одной стороны, она относится к фольклорному составу эпоса, особенностям восприятия жизни и мира, с другой стороны, к средствам их выражения и языковому мышлению.

Ключевые слова: эпос, мировосприятие, концепт, языковое мышление, смысловая составляющая, выразительные средства, диалект.

Виктор Катвалян, доктор филологических наук, Институт языка НАН РА, ведущий научный сотрудник.

Алина Гарибян, Ереванский медицинский университет имени Мхитара Гераци, преподаватель кафедры армянского языка.

THE INFLUENCE OF BIBLE TRANSLATION IN THE PRESERVATION AND DEVELOPMENT OF THE ARMENIAN LANGUAGE*

DOI: 10.54412/2738277X-2023.2.20-13

Mkhitaryan Gayane
PhD in Philology,
Institute of Language after H. Acharyan of NAS RA
Senior Researcher. gayane.mkhitaryan@lang.sci.am

Keywords: Bible, Written language, Grabar, Christian cultures, national script, vernacular Armenian, national scientific thought.

Introduction

The Bible holds the distinction of being the most widely translated book throughout human history. Within the context of Armenia, the Armenian translation of the Bible holds significance within the realms of both spirituality and culture. The ideas found in the Holy Book served as a profound source of inspiration for various facets of medieval literature, art, and scientific endeavors. Moreover, it can be said that the translators of the Bible played a pivotal role in securing the ultimate triumph of Christianity in Armenia.

Throughout the history of global written language development, Armenian script stands out as a creative manifestation of the Armenian people and a safeguard for the preservation of Armenian national identity. It makes a unique and valuable contribution to the global cultural heritage. The translation of the Bible highlights that Armenian literary and

* The article was presented as a report at the XII International Conference on Armenian Linguistics (Boston, May 31-June 2, 2023). Submitted on 07.11.2023.

translation efforts were not haphazard but meticulously planned, following well-structured programs.

The overarching goal was to swiftly create the groundwork for a national spiritual literature through translations. This endeavor aimed to strengthen the position of the Armenian language, uphold Armenian identity, nurture Armenian culture, and, of course, support the Armenian Church.

The objective of this research is to underscore that within the context of the Armenian language history, the inception and evolution of writing played a crucial role in the oral preservation of spiritual values and their subsequent transmission through written records to future generations. The translation was conducted in Classical Armenian, known as Grabar, which continues to serve as the official language of the Armenian Apostolic Church. The significance of ancient and medieval Armenian translations extends beyond the realm of Armenological studies. They hold considerable importance in the study of world culture, as they have preserved numerous works of Greek and Assyrian literature that would have otherwise been lost, thus becoming part of the heritage of modern civilization through Armenian Bible translations.

The literature translated into Armenian represented a fresh and influential tool of patriotism and language preservation. It endowed the Armenian people with durability and vitality during subsequent centuries filled with numerous challenges.

Due to its geographic location, Armenia was profoundly influenced by these two great Christian cultures, the one to the South and the other to the West. Moreover, being at the crossroads of these countries Armenia became a place where a synthesis of these cultures with its own, could be observed. The work of translation into Armenian, therefore, began as part of the cultural effort which was coextensive with the Armenian aspirations to preserve their cultural, religious, and in the final analysis political independence. One can distinguish two main streams in the translated rich

literature in Armenia: literary (sensus de sensu) and literal (verbum e verbo).

Even in the present day, discussing the translation of the Bible remains pertinent, given its connection to the pressing demands of the current geopolitical landscape. Today, there is a crucial need to instill the importance of preserving Armenian statehood and draw inspiration from historical examples.

It is essential to understand and promote, at the international level, the protection of the cultural and historical heritage of every people, encompassing architectural monuments, artistic creations, manuscripts, and more. This is especially crucial for the Armenian people within their homeland, including its historical regions.

Numerous scholars have delved into the subject of Bible translation, yet there remain several unresolved questions that warrant further exploration and research. Literary excellence in a Bible translation involves vocabulary and syntax that are clear and convey correct connotations[1].

Discussion

The 5th century marked one of the most tumultuous periods in Armenian history. Armenians were engaged in conflicts with foreign invaders. Nevertheless, it was during this same era, in the year 405, that the Armenian alphabet was invented, and significant literary works were produced. Due to the efforts of Mesrop Mashtots, the Armenian people gained a national script, and Armenian was officially recognized as the state language. The initial translations of the Bible into Armenian were conducted orally shortly after the declaration of Christianity as the state

[1] **Առաքելյան Վ.,** *Հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն և ոճը,* ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1984, էջ18 [Arakelyan V.D., *Language and Style of Armenian Translated Literature of the Fifth Century,*1984, Pub. of the Academy of Sciences of Arm. SSR, Yerevan, p.18].

religion in 301. During this period, the Armenian alphabet had not yet been created, so the clergy transmitted the Bible through spoken language to promote the spread of Christianity within the country and to perform religious ceremonies[2]. It's important to underscore that Armenia established a durable tradition of translation in its early history. Christianity took firm root among the Armenian people and, along with writing development, became a cornerstone in their resistance against assimilation. The Armenian translation of the Bible significantly influenced virtually every aspect of the people's spiritual life and played a pivotal role in shaping Armenian national scientific thought. From the translation of the Bible, it emerged a multitude of new intellectual directions, each reflecting the core tenets of the new faith and the emerging sciences.

Mesrop Mashtots and his students initiated productive literary endeavors alongside their efforts in promoting literacy. Translated literature played a crucial role during the early stages of Armenian writing.

In the initial years following the invention of the Armenian alphabet, translations were primarily derived from the Syrian Peshitta. Subsequently, after the Council of Ephesus in 431, Armenian translations were based on the Greek Septuagint[3].

The translation was conducted in classical Old Armenian, which presently serves as the official language of the Holy Armenian Apostolic Church. The earliest Classical Armenian translations are characterized by the comparable freedom (in the linguistic sense) of the translation technique. In the case of the Bible, that freedom was considerably restricted

[2] **John Wilson,** *Oral Culture and Written Scripture, Bible Translator,* 44. 2 (April 1993), p. 234-242. https://archive.translation.bible/tbt/1993/02/TBT199302.html?num=234&x=-365&y=-78&num1=

[3] **П. А. Юнгеров**, *Введение в Ветхий Завет. Книга 1, Язык перевода LXX.* стр. 338. http://saint-serge-russe.com/wp-content/uploads/2016/10/07.-YUngerov-Vvedenie-T.1.pdf

by the special attitude to the sacred text, which required very accurate translation.

The translation of the Bible not only demonstrated the advanced stage of development of the Armenian language but also served as a potent means of establishing Armenian as a national literary language. The language used in the Bible translation was the spoken vernacular Armenian spoken in the provinces of Ayraratyan and Turuberan. It encompassed the majority of the Bible's vocabulary[4].

So these translations exerted a comparatively weak Greek influence on the Armenian idiom. In contrast, the later translations of the Hellenizing School, dealing mostly with scholarly literature, are literal in rendering Greek words, syntactical constructions, and even morphological categories, which resulted in the creation of a rather artificial language. Amusingly, one can observe that Syriac and Armenian sources transmitted almost the same Greek writings (with slight differences).

This type of translation seems to have developed during the attempt to render the lexicon and syntax of Greek as literally as possible, so, when dealing with the Greek translations, one must take into account the linguistic data. Firstly this language sacrifices the syntax and structure of the classical language on the altar of convoluted literalness: on the syntactical level the translator could render some Greek clauses with genuine Armenian constructions or he could calque them. It constrains the Armenian language to conform to the constructions of Greek syntax and, where a construction in Greek is not available in Armenian, the translators created one anew. On the lexical level, the main peculiarities of the translations were the creation of numerous lexical calques, frequently forming neologisms in the Armenian language according to Greek patterns, especially in the rendering of Greek prefixes with artificial morphemes. As

[4] **Arakelyan V.D.**, p.18.

for the morphological aspect, the literalness was expressed through creating artificial morphological categories which occur more rarely than the syntactical calques. The result of this process is a type of Armenian that differs radically from the classical language of the fifth century, and from the clear translation style of, say, the Bible. Frequently works in the Hellenizing style are barely comprehensible in Armenian, unless read with Greek words and syntax in mind.

This is evident through the thousands of words and phrases that continue to serve as active patterns of word formation today, covering essential semantic fields. This phenomenon can be attributed to the Bible's status as the most widely read, memorized, and educational book. The Bible contains references to various complex word formations in the Armenian language. Especially juxtapositions should be noted, which have semantic and stylistic expressions, for example: հոտ առնուլ (հոտառություն) olfactory, բողոք արկանել (բողոքարկել) appeal, դատ վարել (դատավարություն) lawsuit, ծունր դնել (ծնրադրություն) kneel, հոգ տանել (հոգատարություն) care, միտ դնել (մտադրություն) intention, ունկն դնել (ունկնդրություն) listening, փորձ առնուլ (փորձառություն) experience, յանձն առնուլ (հանձնառություն) commitment, վրէժ խնդրել (վրեժխնդրություն) revenge, սակ արկանել (սակարկել) bargain, etc.

The vast wealth of content within the Bible still harbors the potential to reveal fascinating insights and to introduce fresh words and word forms. Translators possess a profound comprehension of the language, along with other skills that have developed, become ingrained in the Armenian language, and transformed into established conventions passed down through successive generations[5]. The employment of patterns that encompass synonyms, inversions, pleonasms, antitheses, and

[5] Bible translations are discussed more thoroughly by **G. Zarphanalian** in his book *Matenadaran of Ancient Armenian Translations (IV-XIII centuries)*, Venice, 1889, pp. 5-21. [Զարբհանալեան Գ., *Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց* (Դար Դ-ԺԳ), Վենետիկ, 1889, էջ Ե-ԻԱ]:

comparisons is evident in the Scriptures and has been transmitted from one generation to the next.

Typically, translations reached their peak during periods of cultural resurgence and prosperity in Armenian history. These were occasions when the spiritual and intellectual life of the people yearned for fresh and diverse sources to satisfy their evolving needs and interests, and translations played a pivotal role in meeting those demands. Translations also serve as clear windows into Armenia's cultural interactions with other nations throughout its extensive history, providing Armenian readers with a gateway to explore the literature of diverse cultures.

During that period, there was a pressing need to address the demands for theological and church-related translations. In a relatively short span of time, Armenian translators undertook the task of translating a wide range of theological and ecclesiastical texts, including the Bible and the writings of significant Church Fathers such as Ephraim Sirin (Ephraim), Basil of Caesarea, Gregory of Nazianzus, John Chrysostom, Cyril of Alexandria, Athanasius of Alexandria, Cyril of Jerusalem, and others. These translators did not restrict their efforts solely to biblical and early Christian texts; they also embarked on creating original works. This marked the beginnings of ancient Armenian literature, which became deeply intertwined with the life of the nation and the destiny of its people. The Bible has books of verse: Job, Psalms, Proverbs, Song of Songs, Ecclesiastes, Lamentations Jeremiah, in which there are many verses that are blessings, hymns, lamentations, praises, and admonitions. Although the Armenian translation was made from Greek, the influence of Hebrew is also felt[6].

Classical Hebrew poetry is filled with those word pictures that appeal to the senses. This imagery is concrete and sense-related, not based on abstract concepts. Two additional characteristics also must be present:

[6] **Graham S. Ogden**, *Translating Psalm 10:11*, Bible translator, 42.2, pp.231-233.

an element of surprise and something new. The latter needs to be brand new or relatively unknown. On the other hand, it can be old, if it at least reveals a new twist. Translators need to focus on imagery. Correct identification of a poet's imagery can affect a word's meaning in a passage.

In Hebrew poetry, rhyming may not be present, but there exists a distinct division between long and short lines that disrupts the natural flow of speech. The rhyme scheme doesn't hold significance; it's the content that matters. Frequently, the following line echoes the previous one's content but with entirely different wording, creating a clear separation between the lines[7].

Example: Psalm 150

1. Praise God in his sanctuary; praise him in his mighty heavens. (Օրհնեցէք զԱստուած ի սրբութեան նորա, օրհնեցէք զնա ի հաստատութեան զօրութեան). 2. Praise him for his acts of power; praise him for his surpassing greatness. (Օրհնեցէք զնա ի զորութեան նորա, օրհնեցէք զնա ի բազում մեծութեան նորա). 3. Praise him with the sounding of the trumpet; praise him with the harp and lyre. (Օրհնեցէք զնա ի ձայն օրհնութեան, օրհնեցէք զնա սաղմոսիւք եւ օրհնութեամբ). 4. Praise him with timbrel and dancing; praise him with the strings and pipe. (Օրհնեցէ՛ք զնա ցնծութեամբ, գովեցէք զնա ուրախութեամբ). 5. Praise him with the clash of cymbals; praise him with resounding cymbals. (Օրհնեցէ՛ք զնա ի բանս քաղցունս, օրհնեցէ՛ք զնա ի ձայն գոհութեան)[8]:

[7] **Jefim Schirmann,** *Hebrew Liturgical Poetry and Christian Hymnology*, The Jewish Quarterly Review, Vol. 44, No. 2, 1953, pp. 124-125.

[8] *Աստուածաշունչ մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց,* Վիեննա, 1929: [The Holy Bible. Old and New Testament, Vienna, 1929]. *Biblia Hebraica,* Stuttgartensia, 1977.

It's evident that the Armenian translation closely adheres to the original text, preserving the fundamental characteristics of ancient poetry, including rhythmic patterns and repeated lines. It's worth noting that this repetition is not mere duplication; the lines harmonize with one another in various nuanced ways, enhancing the lyrical and emotional quality of the text.

The Book of Proverbs is captivating due to its intentional use of contrasts within lines. In Solomon's parables, the concept introduced in the first line is deliberately set against the content of the subsequent line. The parable's message is conveyed by merging these two contrasting thoughts, creating a thought-provoking impact.

Example: Parables

8. Listen, my son, to your father's instruction and do not forsake your mother's teaching. (Լու՛ր, որդեակ, խրատ հօր քո, եւ մի՛ մերժեր զօրէնս մօր քո). 15. My son, do not go along with them, do not set foot on their paths (Որդեակ, մի՛ երթար ճանապարհ ընդ նոսա, խոտորեա զոտն քո ի շաւղաց նոցա). 16. For their feet rush into sin, they are swift to shed blood (Զի ոտք նոցա ի չարիս ընթանան, եւ երագունք են ի հեղուլ զարիւն).

The language employed in the Bible is clear and vivid, containing a wealth of concise and detailed comparisons, metaphors, and expressive expressions. Armenian authors often used these elements to refine their speeches. Different stylistic techniques are evident in books such as the Song of Songs, Psalms, and Proverbs. Some are regarded as lyric poetry, imparting wisdom or advice, while others function as warnings, agreements, moral teachings, and historical narratives.

Furthermore, the Holy Book includes phrases that have become renowned and wise sayings, serving as significant and enduring contributions that influence the development and enrichment of language. The Armenian language not only nurtured the figurative thinking found in

biblical language but also served as a beacon for the Armenian people during their challenging and perilous journey.

Conclusion

Whether or not a given translation is great literature, there is no doubt about the literary excellence of the Scriptures in their original languages. Each biblical text has its literary qualities that affect the reader. Those qualities depend on the vocabulary, syntax, style, and genre of any particular passage.

Studying a language's history requires access to accurately dated written records, and the Armenian translation of the Bible meets this requirement exceptionally well. It stands as one of the few surviving examples from the 5th century. Remarkably, the language used in the modern Armenian Bible reflects the linguistic norms of the 430s in the 5th century and has remained largely unchanged since then. Linguistically, the literary effects of Hebrew, Aramaic, or Greek are not always identical, nor are they exactly reproducible. The goal of Bible translators was to reproduce the literary effects as closely as possible within the limitations of a different language (be it Hebrew, Greek, or Armenian). Translators pursued clarity, vividness of expression, literary ambiguity, effective rhythm, and oral appropriateness. If translators do not achieve these criteria, the translation will not be memorable. Armenian translators played a crucial role in transforming the Bible into a self-contained piece of work, effectively integrating it into the national identity and giving it a distinctly Armenian character.

References

Biblia Hebraica Stuttgartensia, 1977.

Graham S. Ogden, Translating Psalm 10:11.-″ Bible translator,″ 42.2.

http://saint-serge-russe.com/wp-content/uploads/2016/10/07.-YUngerov-Vvedenie-T.1.pdf

https://archive.translation.bible/tbt/1993/02/TBT199302.html?num=234&x=-365&y=-78&num1=
Jefim Schirmann, Hebrew Liturgical Poetry and Christian Hymnology.-"The Jewish Quarterly Review", Vol. 44, No. 2, 1953.
John Wilson, Oral Culture and Written Scripture.- "Bible Translator", 44. 2 (April 1993).
Юнгеров П. А., Введение в Ветхий Завет. Книга 1, Язык перевода LXX.
Առաքելյան Վ., Հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն և ոճը, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1984 [Arakelyan V.D., language and style of Armenian translated literature of the fifth century,1984, Pub. of the Academy of Sciences of Arm. SSR, Yerevan].
Աստուածաշունչ մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Վիեննա, 1929: [The Holy Bible. Old and New Testament, Vienna, 1929].
Զարբհանալեան Գ., Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (Դար Դ-ԺԳ), Վենետիկ, 1889 [G. Zarphanalian, Matenadaran of Ancient Armenian Translations (IV-XIII centuries), Venice, 1889].

Մխիթարյան Գայանե - Աստվածաշնչի թարգմանության ազդեցությունը հայոց լեզվի պահպանման և զարգացման գործում.- Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը մեծ ազդեցություն է ունեցել հայ ժողովրդի մշակութային կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառների վրա՝ ձևավորելով հայ ազգային գիտական միտքը: Հայոց մշակույթի, առավել ևս հայոց արժեքային համակարգի վրա Ս.Գրքի գործած ազդեցությանն անդրադառնալիս ընդգծվում է հատկապես լեզվի դերը. լեզու, որի ծաղկումը V դարում պայմանավորված էր Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությամբ: Գրերի գյուտը ևս միտ

ված էր Աստվածաշնչի թարգմանությանը և Ս.Գրքի բովանդակությունը բնակչությանը հասու դարձնելուն: IV դարում ազգային ինք նապաշտպանության խնդիրը պետական և հոգևոր գործիչներին մղեց մասնատված ժողովրդի ներքին դիմադրության կազմակերպման և համախմբման գաղափարին: Մեր օրերում ևս արդիական է Ս.Գրքի թարգմանությանն անդրադառնալը՝ պայմանավորված ներկայիս աշխարհքաղաքական նոր զարգացումներով, հայկական պետականության պահպանման գաղափարով, ինչպես նաև անցյալի օրինակով ժամանակակիցներին ոգեշնչելու անհրաժեշտությամբ:

Բանալի բառեր. Աստվածաշունչ, գրավոր լեզու, գրաբար, քրիստոնեական մշակույթ, ազգային գիր, խոսակցական հայերեն, ազգային գիտական միտք:

Մխիթարյան Գայանե, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ, ավագ գիտաշխատող:

Мхитарян Гаяне - Влияние перевода Библии на сохранение и развитие армянского языка.- Армянский перевод Библии оказал большое влияние практически на все сферы культурной жизни армянского народа, сформировав армянскую национальную научную мысль. Говоря о влиянии Священного Писания на армянскую культуру, особенно на систему ценностей армян, особо подчеркивается роль языка, расцвет которого в V веке был обусловлен переводом Библии на армянский язык. Изобретение письменности также было направлено на перевод Библии и на то, чтобы сделать содержание

Священного Писания доступным для населения. В наши дни актуально обращаться к переводу Священного Писания в связи с текущими геополитическими событиями, идеей сохранения армянской

государственности, а также необходимостью вдохновлять современников примером прошлого.

Ключевые слова: Библия, письменность, Грабар, христианская культура, национальная письменность, разговорный армянский язык, национальная научная мысль.

Мхитарян Гаяне, кандидат филологических наук, Институт языка имени Р. Ачаряна НАН РА, старший научный сотрудник.

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE LANGUAGE FEATURES OF THE CITY OF SEBASTIA*

DOI:10.54412/2738277X-2023.2.20-26

Gevorgyan Gayane
Doctor in Philology,
Brusov State University,
Professor of the Chair of Armenology. gevgayane@gmail.com

Keywords: Armenian dialects, phonetic features, consonantal system, morphological features, personal pronouns, participle system, syntactic features.

Introduction

The dialect Sebastia was used in the city of Sebastia, which was one of the ancient cities of Asia Minor. In ancient times, it was still called Megapolis ("big city"), and from the XIII-XV centuries - Svaz. According to T. Akobyan on the eve of the Great Genocide, about 60,000 residents lived in Sebastia, approximately half of whom were Armenians [1]. Most of the Armenian population of the city in 1915 was slaughtered and the survivors were deported to different countries. The First World War disrupted the life of Sebastien Armenians, and their language ceased to be a means of communication regarding territorial integrity, but thanks to writing and description, it did not disappear at once. K. Gabikyan had a great role in saving the speech from loss. In his work "Dictionary of the Sebastia Armenian Provincial Language" the vocabulary composition of the Sebastia dialect is presented with linguistic, grammatical, and stylistic

* The article was presented as a report at the XII International Conference on Armenian Linguistics (Boston, May 31-June 2, 2023). Submitted on 16.10.2023.
[1] **T. Hakobyan**, *Cities of Historical Armenia*. Yerevan, 1987, page 221.

characteristics [2]. The work consists of 2 parts: a dictionary and 2 appendices. Appendix 1 (Phonology and Phonetics) describes the phonetic system of the Sebastian dialect, Appendix 2 contains folklore and lexicographic materials.

Sebastia's linguistic peculiarities were briefly presented by H. Acharyan, listing some phonetic and verbal features of Sebastia's dialect in the sub-chapter "Armenian dialects" of the work "Armenian Dialectology"[3].

G. Jahukyan also referred to the speech while performing multi-attribute-descriptive classification. Sebastian is also included among the 120 Armenian-speaking places subject to that classification.

G. Jahukyan, according to the multi-characteristic-statistical classification, included the Sebastia dialect in the Asia Minor or Western dialect group of the western faction of Armenian dialects, presenting it in two places: Sebastia and Brgnik[4].

The linguistic characteristics of the Khurnavul village speech of Sebastia dialect was presented by V. Katvalyan[5]. He, comparing the linguistic features of the city of Sebastia and Khurnavul, concluded, that The Khurnavul speech of the Sebastia dialect presents a unique set of features specific to the Western versions of the dialectal Armenian[6].

It is clear from the above that is still comprehensive of the linguistic features of the city of Sebastia has not been investigated, while it is of

---

[2] **K. Gabikian**, *Dictionary of Sebast Armenian provincial language*, Jerusalem, 1952.

[3] **H. Acharyan**, *Armenian Dialectology*, Moscow-Nor Nakhichevan, 1911, pages 225-228.

[4] See **G. Jahukyan**, *Introduction to Armenian dialectology*, Yerevan., 1972, page 132.

[5] **V. Katvalyan**, *Khurnavul's speech,* "Jahukian readings", Yerevan, 2019, pages 86- 95.

[6] **V. Katvalyan,** ref. work, page 95.

scientific interest presents especially in terms of substance. The thing is, that the speeches of many settlements of Western Armenia have been irretrievably lost along with their bearers, and the opportunities to get information about them are also decreasing day by day. The decrease of dialect speakers, the absence of a unified linguistic environment, as well as external influences, limit the spheres of operation of dialect units. they have a life expectancy of years at most. Considering, that only the study of preserved units can fill the gap to some extent, the linguistic characteristics of the city of Sebastia are presented in this work.

The research was done on the basis of the data of the work "Sebastia's speech" (no. 81) [7] supplemented by the Dialectological Atlas program of Armenian. The speech was recorded in the last quarter of the last century (1978) by Anahit Haneyan, an employee of the dialectology department, with the help of the Sebastic couple who took refuge in Eastern Armenia. Andranik Aleksanyan was born in 1881 in the city of Sebastia, from where he left in 1924, resettled in Gyumri, and in 1936 - in Yerevan. The wife, Arshaluys Aleksanyan, was also born in the city of Sebastia, from where she in 1922 left Greece and in 1932 immigrated to Armenia.

The newly discovered speech data have not yet been put into scientific circulation, and it is important to present the dialect peculiarities of Sebastia's speech within the limits of this rich factual material, to investigate a number of theoretical and practical problems related to them, which conflicting opinions are expressed in the linguistic literature.

[7] At the current stage of the development of dialectology, the program of the Dialectological Atlas of Armenian has accumulated a huge amount of material on the dialect features of around 500 Armenian settlements, the newly discovered data of which have not yet been put into scientific circulation, so it is highly important to present the dialect peculiarities of the speech of the city of Sebastia within the limits of this rich factual material.

Phonetic features

In the speech of Sebastia, the ancient Armenian vowels **a, i,** and **u** have not changed. they are recorded as following the vowel sounds **b, g, d, dz, j** or the breathy vowels resulting from them (bardz-b'arts, barak-b'arak, ban-b'an, das-d'as, etc.), as well as in stressed positions (tund-tund, sunk-sung, utel -udel, etc.).

Old Armenian letters **vo** and **e** are not used in speech. There is **ve** (vorb-verp, vosp-vesp, etc) instead of the beginning **o** of monosyllabic words. There is **f** (fert) in front of **vo** in the word **vort** and **o** (or) in the case of the conjunction **vor** (which). At the beginning of two-syllable words, there is **o** instead of **vo** (vochkhar-oshkhar, voskor-osker, vornal-ornal, voski-oski, etc). In contrast to the ancient Armenian **ye**, the **e** vowel is recorded at the beginning of two-syllable words (yerevil-erval, yeres-eres, yerinj-erinj, etc.). In the words yereq, erytsakin, and yereko it changes into the sound i: irek, iriskin, iringun.

The ancient Armenian **ai, oi, iu, aw, ea** were clarified, turning into simple sounds. Thus, the vowel **a** is present in front of the accented **ay** (ayd-ad, layn-lan, mayr-mar, etc). In the pre-stressed position, the vowels **e** (airik-erig, ayrel-erel, etc) and **a** (paystar-baydzar, aysor-asor, etc) correspond to the **ay**. Instead of the **av**, **o** is used in all positions (avtzel-odzel, avrenk-orenq, avrinak-orinag, etc.), and **u** (aliur-alur, hariur-harur, siun-sun) is used instead of the **iu**. **U** sound is also recorded in front of the **oi** (toyl-tul, noyt-nut, hangoyts-hanghusht and so on). There is also the **ea>e** phonetic sequence in the Sebastia speech (seav-sev, vareak-vareg, zorian-tsrekt, etc.).

The consonantal system of Sebastian's speech undergoes the 2nd movement. Voiceless consonants turn into voiced consonants, voiced consonants into voiced aspirated consonant, as a result of which a three-level voiceless system is obtained, consisting of voiced aspirated consonants (b', g', d', dz', j'), voiced consonants (b, g, d, dz, j) and voiceless aspirated consonants (p, q, t, ts, ch).

Morphological features

The plurals endings **-er** (er) and **-ner** (ner) are used in the speech of Sebastia. –Er plural ending is added to monosyllabic words (j'ur-j'er, mis-mser, tel-teler, amb-amber, etc.), names of animals with a monosyllabic base (kal-kaler, adz-adzer, arch-archer, etc.). -Ner (ner) plural ending is compounded to polysyllabic words (garmuj-garmujner, pesa-pesaner, beyav-barvener, eres-eresner, etc.). In most of the monosyllabic words with the ending **n**, the ending **n** is preserved before the plural ending (d'ur-d'erner, mad-madner and), in the words **ag, tor, nur**, it is dropped (tor-torer, ag-ager, nur-nurer, etc.).

The speech of the city of Sebastia is marked in the singular paradigm with the general value of the vowel endings **i, an, oj, va** and in the plural, the vowel **u**. The ending **I** forms the genitive singular forms of words ending in **q** (harsniq-harsniqin "bride-bride(n)", ets.), the names of animals and birds (hav –havin "chicken-chicken", axves-axvesin "fox-fox(n)", etc.). Personal names (Maro-Maroyi, Arshag-Arshagi, etc.) and place names (Sasson-Sassoni, Van-Vani, etc.) are also subjected to this inflection. The singular genitive case of the words ending in **n** in ancient Armenian is formed by the ending **an** (dour "door" - deran, tsung "knee" - tsengan, dzuk "fish" – dzekan, etc.).

The genitive forms of words showing a relationship are formed by the combination of the root base and the ending **-oj** (enger "friend"-engeroch, dal "husband's sister"-daloch, aner "wife's father"-aneroch and so on). The genitive forms of words showing time are made with the ending **-va** (dari-darva, amis-amsiva, irigun-irgiva, etc.).

The ablative case is formed by combining the ending **-en** and the case stem, for example, **amsen** «from month», **megen** «from mouse», etc. The instrumental case is formed with the suffix **-ov** (denov, amsov, etc.)., locative case is expressed by the accusative case (ekin, sinduge, hoghe, etc.) or by the combination of **mech** postposition and dative case form (ekin mech, sindugin mech, hoghin mech, etc.). The plural forms of the genitive

case are formed with the ending **u** (gover "cows"-goverun, shuner "dogs"-shuneru/n/, tshurer "waters"-tshureru/n/, dzaggener-dzaggeneru /n/ etc.).

The superlative degree of an adjective is formed by the particle **amenen**, thus: amenen mendz, ammenen bezdig, etc. Instead of the numerals **seventy, eighty, ninety**, the borrowed forms are recorded in the speech, **yetmish, saksan, dokhsan**.

The personal pronouns **I, you, us, you** are made up of the phonetic variations of the Old Armenian forms (indz, mez, qez, dzez) and the ending I of genitive case (indzi, kezi, mezi, dzezi). The ablative case of personal pronouns is formed by the combination of the dative case stem and the ending **-me** (izme, kezme, mezme, dzezme), and the instrumental form is made by adding the ending **-mov** to the dative case stem (ismov «with me», kezmov «with you», mezmov «with us»). In speech, the forms **as, ad, an** correspond to the demonstrative pronouns **this, that, that** (as mart, ad mart, an mart, etc.). The singular genitive of the pronoun **who** is formed in the form of **oru** (Adi oru dunn e? "Whose house is this?"). The form **vev** corresponding to the pronoun **ov** "who" expresses both singular and plural meaning (Egoghner vev ein "Who came?").

3 of the 4 ancient Armenian conjugations (a, и, e, y) have been preserved in the speech: **a, e, и** (tulnal, velal, desnal, khoratel, yinil, uril, etc.). The participle system is incomplete. the progressive and future participles are missing. The perfect participle is characterized by the endings **-er** (mëtser, abrer, etc.), and the resultative participle **-adz** (epadz, nishanvadz, nyshanvadz, etc.). The present participle of the verbs **to come, to give, to cry** is expressed in the forms **egogh, latsogh, devogh**. The meaning of the negative participle is expressed by the combination of the infinitive stem and the endings **-er, -ar**: (chim) **eser**, (chim) mînar, (chim) xosir, etc.

Meanings of moods are manifested in 3 structural types in the plan of expression. in their content plan, there are 5 mood meanings: Indicative, Optative, Conditional/Subjunctive, Compulsive and Imperative.

The meanings of the Present and Past Imperfect tenses of the Indicative and the Conditional moods are expressed by the structures composed of the present and past forms of the ancient Armenian and the particle ge, like this: gemenam "I stay", **gemenas, gemena, gemenank, gemenak, gemenan or mnam ge, mnas ge, mna g**e...

The Present Continuous and the Imperfect are formed with the particle **gor**, as: **gartam gor, gartas gor, garta gor, gartank gor, gartak gor, gartan gor**.

The meaning of the future time of the Indefinite tense is shown by the composition of the particle **bidi** and the Optative mood forms, such as bidi menam, bidi menas, bidi mena... The mentioned formations also express the meaning of the Compulsive Mood tenses.

In the Past Perfect, the speech distinguishes between verbs of **E** and **I** conjugations. the latter have ablative endings (abretsa, abretsar, abretsav, abretsank, abretsak, abretsan). The meaning of the singular number of the Imperative Mood is expressed by formations composed of the endings **-Ł, -ա, -ի** (-e, -a, -ir). Simple verbs of conjugation E and I receive the ending **-e**(abre, xeme, dzame «open, drink, chew», etc.), and simple verbs of conjugation **a** receive the ending **–a** (khenda, garta, «laugh, read», etc.).

The Imperative forms of derivative verbs are made with the ending **-ir** (mortshir, pass, hakir, and). The plural forms of the Imperative are composed with the ending **-ek**, which is added to the past participle base (padmetsek, parsetsek, eksektsek, sektsek, etc.).

Syntactic features

Direct object is placed after the subject, preceding the predicate (Kadown mowg bernec,etc.). The object of purpose is put in the Nominative case (Tand' qaghe'l gaci «Gnaci` tand' qaghelow», H΄ard j΄y're'l g΄y'nac «Gnac` arty' jrelow»): The meaning of the local object is manifested analytically *(*preposition **in**+ genitive case` (Amanin me'chy' j΄owr ka

«Amani mej jowr ka», Tasho'nin me'chy' hac chi ga «Tashtowm hac chka») and comparative *(*E'qin kashxadin «Aygowm ashxatowm en», G′e'ghy' kabrin «Gyowghowm kaprin»*)* compositions.

Conclusion

Thus, The speech of the city of Arabkir, which is characterized by the abundance of phonetic and grammatical variant forms, presents itself as a unique manifestation of dialectal Armenian. The work, through which the newly discovered linguistic data of Sebastia, one of the settlements of our historical homeland, which is already unknown to many, will be put into scientific circulation for the first time.The article is important for the preservation of the preserved state of the dialectic units facing the loss of the Western Armenian territory and the fact that the dialectic material is saved from irreversible loss.

References

Acharyan H., Armenian Dialectology, Moscow-Nor Nakhichevan, 1911.
Gabikian K., Dictionary of Sebast Armenian provincial language, Jerusalem, 1952.
Hakobyan T., Cities of Historical Armenia. Yerevan, 1987.
Jahukyan G., Introduction to Armenian dialectology, Yerevan., 1972.
Katvalyan V., Khurnavul's speech, "Jahukian readings", Yerevan, 2019.

Գևորգյան Գայանե- Սեբաստիա քաղաքի լեզվական յուրահատկությունների ընդհանուր բնութագիրը.- Հոդվածում քննվում է Սեբաստիա քաղաքի խոսվածքը, որին բնորոշ է հնչյունական, քերականական զուգաձևերի առատությունը: Խոսվածքի առավել էական հատկանիշներից է բառասկզբի ձայնեղ պայթականների և հպաշփականների շնչեղ ձայնեղությունը, բառամիջի դիրքում պայթաշփական բաղաձայնների վերածումը շփականների,

բացառականի ձևերում մ-ի առկայությունը, 1-ին և 2-րդ լծորդությունների անաճանց բայերի խոնարհման ձևերի տարբերակվածությունը, կու-ի հետադաս գործածությունը, շարունակական ներկայի, *յ*-ով վաղակատարի, ուկ-ով հարակատարի առկայությունը, հատկացուցիչի հոդառությունը և այլն:

Բանալի բառեր. հայերենի բարբառներ, հնչյունական առանձնահատկություններ, բաղաձայնական համակարգ, ձևաբանական առանձնահատկություններ, անձնական դերանուններ, անվանական համակարգ, շարահյուսական առանձնահատկություններ:

Գևորգյան Գայանե, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարան, հայագիտության ամբիոնի պրոֆեսոր:

Геворкян Гаяне - Общее описание языковых особенностей города Себастия.- Речь города Себастия, характеризующаяся обилием разнообразных фонетических и грамматических форм, является уникальным проявлением диалектного армянского языка. Работа важна для сохранения состояния диалектной единицы территории Западной Армении и того, что диалектный материал спасается от необратимой утраты.

Ключевые слова: армянские диалекты, фонетические особенности, система согласных, морфологические особенности, личные местоимения, именная система, синтаксические особенности.

Геворкян Гаяне, доктор филологических наук, государственный университет имени Брюсова, профессор кафедры арменоведения.

LEXICAL FEATURES OF HAMSHEN DIALECT*

DOI: 10.54412/2738277X-2023.2.20-35

Khachatryan Hasmik
PhD in Philology,
Institute of Language after H. Acharyan of NAS RA,
Senior Researcher. hasmikkhach1960@gmail.com

Keywords. an archaism, a dialect, Grabar, a vocabulary, dialectal Armenian, lexico-semantic development, native Armenian words.

Preface

The dialect of Hamshen is one of the unique dialects of the Armenian language. A part of Armenians from Hamshen, having survived the Genocide, settled in the Caucasian coastal regions of the Black Sea. They managed to preserve the native dialect and still use it today as a means of communication. Armenians from Hamshen, having converted from Christianity and living in Hopa and Rize regions of Turkey, continue to speak this dialect.

The dialect of Hamshen presents itself with a rich and multi-layered vocabulary. Our goal is to introduce some features of this vocabulary. We perform the examination according to historical layers, as well as lexico-semantic developments.

The article discusses some of the archaisms in the Hamshen dialect, dividing them into two groups: 1. Grabarian words, which are not used today in the literary Armenian language, but have been preserved in the

* The article was presented as a report at the XII International Conference on Armenian Linguistics (Boston, May 31-June 2, 2023). Submitted on 11.11.2023.

Hamshen dialect, 2. Indo-European roots that are non-evidenced in Grabar but are still used in the Hamshen dialect.

Observations

In the vocabulary of the Hamshen dialect, certain words expressing kinship relations stand out as archaisms with their peculiarities, among which are *hoրու* **[horu]** *մoրու* [**moru]**, *ներ* [**ner]**, *բուլիգ* **[bulig]**, etc.

***Մoրու* [moru]:** According to G. Jahukyan, the Ancient Armenian should have inherited the main Indo-European names regarding human gender, age and family relations. There must have been many initial forms of kinship terms in the Ancient Armenian: *հայր [hayr] "father", մայր [mayr] "mother", ուստր [ustr] "son", դուստր [dustr] daughter, որդի [vordi] "son", եղբայր [yeghbayr] "brother", քույր [quyr] "sister", հաւ «հոր հայրր» [hav "grandpa"], հան «տատ» [han "grandma"], թոռն [torn] "grandchild", սկեսուր [skesur] "mother-in-law, for more exact, husband's mother", հարսն [harsn] "daughter-in-law", նու [nu]*. There are also quite a lot of names of step relatives: *յաւրայ [horu], մաւրու [moru], ուրջու [urju]*[1] .

H. Acharyan states that even in Hovhan Voskeberan's work, the native Armenian *մoրու* [moru] (also spelled *մուրու* [muru]) is evidenced as a word denoting the concept "stepmother". The linguist also refers to Hübschman; according to him, it is formed from the genitive form of the root *մայր* [mayr].

In the centuries from 6 to 11, the use of *յաւրայ* [horu], *մաւրու* [moru], and *ուրջու* [urju] nouns gradually decreases, and *յետնամայր*

[1] **Գ.Ջահուկյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան* (այսուհետև՝ ՀԼՊՆԺ), Ե., 1987, էջ 260 [**G. Jahukyan,** *History of the Armenian Language: pre-history period* (henceforth` *HALPHP*), Yerevan, 1987, p. 260].

[yetnamayr], *հայրագիր* [hayragir] become more often used, which are later supplemented by other members of the word-building paradigm: *մայրագիր* [mayragir], *եղբայրագիր* [yeghbayragir].

As well-known, the Grabarian words *յաւրայ* [horu], *մաւրու* [moru], and *ուրջու* [urju] are not used in modern literary Armenian. Contrary to literary Armenian, the word *մօրու* [moru] has been preserved in dialectal Armenian as an attribute and mainly manifested in compound word forms like the word *խորթ (step-)* [khort]. For example, *մուրումէր* [murumer] in Shatakh, *խօրթումուրու* [khortumuru][2] in Bulanukh, Mush, and *խօրտումօրի* [khortumori] in Karin were in use.

It is interesting that in a number of speeches of Khotrjur and Hamshen, this word is preserved in the Grabarian version, that is *մօրու* [moru], meaning "stepmother"[3]. Kh. Tahmaz also documented the word *մօրուտին* [morutin], formed from the word *մօրու* [moru], meaning "being stepmother"[4].

The word ***հօրու*** [horu] is inherited from Middle Armenian and first appears in Mkhitar Gosh's Book of Judgement. There are grounds, however, to assume that it was used in the post-classical Old Armenian language and was certainly formed by the analogy with the word *մօրու* [moru]. Due to the formal and semantic common features, they are perceived as derivatives of the words *հայր* "father" [hayr] and *մայր* "mother" [mayr], and the more understandable is the base of a word, the more applicable is the word.

---

[2] The previous reference source, p. 247.

[3] *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան (*այսուհետև՝ ՀԼԲԲ), հ. Դ, Ե., 2007, էջ 80, **Հ.Աճառյան**, *Քննություն Համշենի բարբառի* (այսուհետև՝ ՔՀԲ), Ե., 1947, էջ 246 [*Dialectological Dictionary of the Armenian Language* (henceforth: *DDAL*), vol. D, Yerevan, 2007, p. 80, **H. Acharyan**, *Study of the Hamshen Dialect* (henceforth: *SHD*), Yerevan, 1947, p. 246].

[4] **Խաչատուր Թահմազ,** *Ջենիգի բարբառի բառարան,* Սոչի, 2014, էջ 144 [**Khachatur Tahmaz**, *Dictionary of the Jenig Dialect*, Sochi, 2014, p. 144].

We think that the word *hoրու* [horu] is a colloquial neologism that has gradually pushed the word *յoրայ* [hora] "stepfather", which was an isolated form in the semantic paradigm of Grabar, out of the written speech. As we mentioned, in modern literary Armenian, the words *hoրու* [horu] and *մoրու* [moru] that are etymologically derived genitive forms of respectively *հայր* [hayr] and *մայր* [mayr], have been isolated and pushed out of use. It is an indisputable fact, however, that these unique word-forms of Old Armenian were equally used both in the Hamshen dialect and in the speech of Khotrjur.

Նէր [ner] is considered a native Armenian word, and as evidenced by the New Haykazean dictionary and H. Acharyan, the original meaning of the word *նէր* [ner] was "the other wife of the husband or the bridesmaids of two brothers"[5]. In the mentioned dictionary, the word is considered to be derived from the form nu+er [nuank] "brides".[6] And already in the 5th century, according to public perception, "the wife of the husband's brother" and "the other wife of the husband" are completely different concepts.

Neither in modern literary Armenian, nor in Armenian dialects does the meaning of Grabarian husband's other wife" exist, because this denotation is no longer characteristic of the real kinship system. The meaning "husband's other wife" is gradually becoming obsolete, and the use of the word *նէր* "ner" is limited only to the meaning "the wife of the husband's brother".

It is worth noting that the Old Armenian word *նէր* [ner] was widely used in the speeches of Western dialect groups (Kesab, Beylan, Hajn,

---

[5] **Հ.Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԱԲ), h. 3, Ե., 1977, էջ 443 [**H. Acharyan**, *Etymological Dictionary of Armenian* (henceforth: *EDA*), vol. 3, Yerevan, 1977, p. 443].

[6] *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի* (այսուհետև՝ ՆՀԲ), h. 2, Վենետիկ, 1837, էջ 414 [*New Dictionary of the Armenian Language* (henceforth: *NDAL*), vol. 2, Venice, 1837, p. 414].

Kharberd, Yerznka). By the way, in the dialects of Kesab and Svedia, the compounds with *նէր* [ner] are even recorded *նիրդզէն* [nirdəgen], *նուրդզէն* [nurdəgen], so that, it is a compound word with the pattern *նէր* [ner] + *տիկին* [tikin] "lady".

We think that *տալտիկին* [tal-tikin], *նէրտիկին* [nertikin], and words formed with similar patterns testify to once-noble-ruling family customs, and after their elimination, they were preserved as residual phenomena and gradually gained general use.

In the dialect in question, particularly in the speeches of the Armenians from Hamshen living in the region of Abkhazia, the word *նէր* [ner] with the meaning "the wife of the husband's brother" is still in use today (*Նիրէճր ագռրն ցավիր գու* [Nirechə agrən tsavir gu] "The wife of the husband's brother had a toothache") [7].

Բուլիգ [**bulig**]: Bulig, considered as a word for "girl" in dialectal Armenian, is still used in the speeches of Armenians from Hamshen living in Abkhazia; of course, with the phonetic change characteristic of the dialect, the voiceless sounds became voiced ones: pulik>bulig. For example: Ի՞նճ ունիս, մո՞նճ, տո՞ *բուլիգ* [inch unis, monch ta bulig?] (What do you have, a boy or a girl?). We consider it necessary to mention that today, Armenians from Hamshen use *բուլիգ* [bulig] only as a name for a little girl aged 1-4 (*Բուլիգր վայէ գու* "The girl is crying").

G. Jahukyan also included the above-mentioned word name *պուլիկ* [pulik] in the group of non-evidenced Indo-European roots in Grabar among the lexical archaisms of the dialects. The linguist believes that this is one of the roots that deviate from the general patterns of Armenian and form a foreign sub-layer, or it is an old borrowing from an Indo-European language, the source of which has not been preserved or is still unknown. According to the linguist, *պուլիկ* [pulik] and *պլուզ* [pluz] are related words

[7] Տե՛ս տետրեր հհ. 52, 94, 252, 336 [Notebooks 52, 94, 252, 336].

and they trace back to IE po(u)los "cub" from the root pou “small, tiny”[8]. For example, in the dialect group of Cilicia from the western dialects, the word *պուլիկ* [pulik] was used with following soundforms – *պլուզ* [pluz], *պուլուզ* [puluz], *պլէզ* [plez] – and denoted “a child”. In Marash, Hajn, and Zeytun, the mentioned word also existed with soundforms [buluz], [bəluzik] as a name for the concept “child”.

Վրա [vra]: In the Grabarian bibliography, the word ***վրա*** [vra] from the lexical archaisms of the Hamshen dialect is not evidenced with the meaning “a rain”.

During the historical development of the language, some words may be pushed out of use and not transferred to later stages, but they may have functional activity and continue to be used in dialectal Armenian. Such is the word ***վրա*** [vra], which is considered as a dialectal archaism by G. Jahukyan, “*Վրա* [vra] – “a rain” (dat.) - Avestan vār “a rain” (I.E. aųer “water, a rain, a river”)”[9]. In the Provincial Dictionary, H. Acharyan also recorded the concept "rain" with the words *վրայ* [vray] and *վրայէկ* [vərayek], which are used in Hamshen and Trabzon. According to him, *վրայ* [vray] is “a simple, light rain”, the heavier one is called *թաթաւ* [tatav]. And the verb *վրայ անել* “to rain” [vəray anel] is derived from this lexical archaism ***վրա*** [vra][10].

Let's mention the fact that in the materials collected by the program of the dialectological atlas of Armenian (DAA), evidences of the word ***վրա*** [vra] with the meaning “rain” mentioned by G. Jahukyan are found in a

---

[8] **Գ. Ջահուկյան**, *Հայ բարբառագիտության ներածություն* (այսուհետև՝ ՀԲՆ), Ե., 1972, էջ 319 [**G. Jahukyan**, *Introduction to Armenian Lexicology* (henceforth: IAL), Yerevan, 1972, p. 319].

[9] IAL, p. 328.

[10] **Հ.Աճառյան**, *Հայերէն գաւառական բառարան*, Թիֆլիս, 1913, էջ 1005-1006 [**H. Acharyan**, *Regional Dictionary of Armenian*, Tbilisi, 1913, pp. 1005-1006].

number of Hamshen speeches[11]. It should be noted that the latter with the soundform *վրրա* [vəra] is evidenced in only one of Hamshen speeches[12], while in most of the other speeches the word ***վրա*** [vra] is recorded with the soundforms *վրրայեկ* [vərayek], *վրրէգ* [vəreg], *վրրայիգ* [vərayig], *վրրյէգ* [vəryeg], *վրռայիգ* [vərrayig] (*Վրրայէգը* գըդռէծավ [Vərayegə gədretsav] "It stopped raining"). Տուսը *վրրայէգ* գը̈ն° [Tusə vərayeg gəne] "It is raining outside"). *Վրրայէգին* դագ թաւվէծա [Vərayegin dag tatvetsa][13] "I got wet in the rain ").

During the historical development of the language, words are often subjected to structural changes, the reason for which is often the blurring of the word meaning. In our opinion, in the word *վրրայեգ* [vərayeg] that exists in the dialect of Hamshen, we have blurring of the meaning "rain" of the word *վրա* [vra], and it has been perceived by imaginative language thinking as a word derived from the combination of the roots *վրա+եկ* [vra+yek] (i.e., coming over, onto).

In the ancient Armenian vocabulary of the Hamshen dialect, there are nouns that have their parallels in the Grabarian bibliography, but are not used in modern literary Armenian, among which we singled out *գէջ* [gej], *գիվ* [giv], and *գերմագ* [germag].

The native Armenian word ***գէջ*** [gej], meaning "moist, wet", is evidenced in the Hamshen dialect by the soundforms *կէջ* [kej], *կէչ* [kech] (կէչ փ°ղ [kech ped] "wet wood"). *Կէջ* [kej] in the speeches of the Hamshen dialect is used not only in the meaning of *wet, moist*, but also in the meaning of *non-dried, green, fresh* (Chenik)[14]. By the way, in the

---

[11] Տե՛ս տետրեր h. 39, 52, 94, 252, 336, 187 [Notebooks 39, 52, 94, 252, 336, 187].

[12] Տե՛ս տետր h.94, *Օրդուի խոսվածք* [Notebook 94, *The Ordu Speech*].

[13] The previous reference source.

[14] ՔՀԲ, էջ 224: **Ս.Վարդանյան**, *Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը*, Ե., 2009, էջ 298: SHD, p. 224. **S. Vardanyan**, *The Dialect, Folklore and Music Art of the Converted Armenians in*

materials collected by the DAA program, according to the testimony of dialect speakers, the word *կէջ* [kej] is used only to indicate the moisture of wood. This dialect has also the words *լէմլի* [lemli], *լըմլի* [ləmli], and *թաձ* [tats] in the sense of wet.

***Գեռմակ* [germak]**: Inherited from Old Armenian, this word has the following meaning explanations: "white, fine flour, soft bread made with white flour, as well as like finest powder". This word also exists in the Hamshen dialect in the soundform *կէռմագ* [kermag], with a g>k transition in the initial position which is characteristic of the dialect. However, in contrast to the meaning passed by Grabar, it acquired the meaning "small, tiny" in the concerned dialect through semantic radiation (*Հավգիտնին կէռմագ էն* [Havgitnin kermag en] "Eggs are small"). The dialect also uses the verbforms *կէռմըգուշ* [kerməgush] "to grind, to mince", *կէռմըգաձ* [kerməgadz] "ground, minced". Let's also add that the word *գեռմակ* [germak] in other dialects, too (for example, in Jugha, Agulis), is evidenced with the general meaning of "thin, small, tiny". In this sense, the verb *գեռմակել (կեռմակել)* [germakel (kermakel)] in Shulaver means "to mince the wheat", and *գեռմակ ավել* [germak avel] in Salmast means "a thin broom made of bunches of reed ends" for cleaning the tonir oven[15].

Կիւ [kiv]: It is interesting that in the Hamshen dialect, the native Armenian word *կիւ* [kiv] is still used today: P.I.E. g^2iv from the root "to chew", which also has parallels in other Indo-European languages, such as English chew, Russian *жевать*, with repetition of the same root: lat. gingiva "gum, gums". From the ancient root *կիւ* [kiv], the word *կուենի* [kueni] is also formed in Grabar – "a kind of cedar, marjoram tree"[16]. In

Hamshen, Yerevan, 2009, p. 298. **Khachatur Tahmaz**, *Dictionary of the Jenig Dialect*, p. 108].

[15] The previous reference source, p. 545.

[16] EDA, vol. 2, p. 596.

Hamshen speeches, the word *կիւ* [kiv] for the concept of "gum, chewing gum" is used with the soundform *գիվ* [giv] (Հայսը *գիվ* ձօմէր գու [Haysə giv dzomer gu][17] "The bride was chewing a gum").

In the dialect of Hamshen, words often show unique lexico-semantic developments: the use of the word in metaphors and metonymies cause various semantic changes, which become attached to the word over time, becoming its main denotational meaning. We have singled out the words "gloomy" and "lung" from the unique dialectal manifestations of the reality perception.

***Մռայլ* [mrayl] "dark"**: Pokorny puts *fog* with the word *dark* under the root word *mer-to blacken, dark color, spot, which, however, G. Jahukyan considers unlikely. He assumes either the original connection of the two roots (*mer: to shine and *mer: to blacken, dark color), or their contamination in Armenian. G. Jahukyan also included the word *մռայլ* [mrayl] as an Indo-European word meaning "dark, darkness" in the semantic group of physical world[18]. In the dialects of Armenian, this word has undergone interesting changes, for example, it is used in the sense of "eye darkening" with the soundform [mlar] in Lori, in the sense of "darkness (especially the one that covers the eyes from drinking wine)" with the soundform [mlar] in Akn, in the sense of "fog" with the soundform [mral] in Khotrjur[19]. Also noteworthy are the soundforms *մըռ°լ* [mərral] or *մըր°լ* [məral] of the word *dark* used in Hamshen, which denote "cloud" (*Մըռ°լնիմ* կօռկօռօն գու Məralnin korkoron gu "The *clouds* are shouting")[20].

The dialectal meanings "cloud, fog" of the word *մըռ°լ* "məral" give us reason to think that the words *մառախուղ* "fog" and *մռայլ* "dark" are

[17] Տե՛ս տետր h.252 [Notebook 252].
[18] HALPHP, p. 181, 207.
[19] EDA, vol. 3, p. 365.
[20] Տե՛ս տետր h. 336, 94, 252, 52, 187 [Notebooks 336, 94, 252, 52, 187].

related words, as mentioned in the Nor Haykazyan Barraran[21] and testified by Pokorny, putting *մառախուղ* “fog” and *մռայլ* “dark” together under the root *mer-“to blacken, dark color, spot”, although G. Jahukyan considers it unlikely[22].

In Grabarian (Old Armenian) bibliography, the word *յոք* [toq] “lung” is evidenced with the meaning “sponge”, and according to H. Acharyan, it was called so because of the emptiness in it[23]. However, as we know, the word “lung” in modern Armenian is the breathing organ of humans and vertebrates, which is located in the chest cavity. G. Jahukyan, while distributing the East Caucasian loanwords of Armenian according to semantic groups, also includes the word “lung” in the semantic group of the body parts[24]. It is interesting that the Old Armenian word “lung” in the Hamshen dialect has the meaning "cough", and due to the phonetic change typical of the dialect, *յոք* [tok] became [teq] or [tek] (Բուլիգին *յէկը* պրռնած ուներ [Buligin *tekə* pərnadz uner, “The girl had a *cough*”). By the way, the dialect also uses the verb *յոքալ* [toqal] derived from the root *յոք* [toq]: [toqush], [tokush], meaning "to cough" (*Ջօկացի՞ր* ur° [Tokatsir ta?] “Did you cough?”, *Ջօկա՞ւ* կու ur° [Tokas ku ta?] “Are you coughing?”). Let's notice that *յոքալ* [toqal] with the meaning “cough” was also used in other dialects (Sebastia, Khotrjur, Van, Moks). In Van, this word is also evidenced by the soundform [tonqal] signifying the concept “to be out of breath, to breathe heavily”[25].

In the ancient bibliography, the word *պէտ* [pet] (*upaita) of Iranian origin was used in the sense of “necessity, need”. In the Grabarian

[21] NDAL, vol. 2, p. 301.
[22] HALPHP, p. 181.
[23] EDA, vol. 2, Yerevan, 1973, p. 212, SHD, p. 230.
[24] HALPHP, pp. 609-610.
[25] DDAL, vol. B, Yerevan, 2002, p. 132.

bibliography, words and phrases such as *պէտ առնել* [pet arnel] “to take care of, to be cared of”, *թէ պէտ իցէ* [te pet itse] “if necessary”, *յումպէտս* [yumpets] “in vain”, *թեպէտ* [tepet] “although” are formed with this root[26]. is also possible that the word *պետքարան* [petqaran] with the meaning “toilet, latrine” is formed by the analogy of an ancient phrase *ելք պիտոյից* [yelq pitoits] meaning “latrine”.

Also, in modern Armenian and most dialects, the word *պէտ* [pet] has almost the same usage. According to H. Acharyan, the word *պէտք* [petq] acquired the meaning "good, beautiful (*բէտկ* [betk])" in the Hamshen dialect[27]. It should be noted, however, that the meaning “beautiful” of this word documented by H. Acharyan is not evidenced either in the materials collected by the DAA program, or in other studies related to the Hamshen dialect. The word *բէտկ* [betk] in the sense of “good” is used only in response to the question "how are you?" ((«Պարէվ էգած էս, Խացի՛գ, ի՞նդսо յէս: «*Բէտկ իմ*», “Hello, Khatshig, you have come! How are you? “Good”)[28].

In the speeches of the Hamshen dialect, the verb *բէտկընուշ* [betkənush], formed by a unique lexico-semantic radiation of the noun *պէտք* [petq], is used most often with the meaning “to recover, to get better” (*Հիվօնդը բէտկըծալ* [The patient recovered], notebooks no. 39, 252).

Derived from the word *պէտ* [pet] and resulted in another unique lexico-semantic development, *պէտ* [pet] is evidenced in the Hamshen dialect with the phrasal verb *բէդ ընուշ* [bed ənush], this time with the meaning "to wait". For example, *Հայգանին բէդ գընիմ* [Hayganin bed gənim] “I am waiting for Haygan”[29].

[26]EDA, vol. 4, Yerevan, 1979, p. 79.
[27] SHD, p. 251.
[28] The previuos reference source, pp. 195, 199.
[29]The previuos reference source, pp. 197, 251.

Conclusion

Thus, examining the vocabulary of the Hamshen dialect, we have noticed that many unique lexical names of the Old Armenian rich vocabulary have been kept and preserved by ths dialect. As archaisms among them, we have considered the Grabarian forms *հօրու* [horu], *մօրու* [moru], *ներ* [ner], which for some reason have been left out of the active use of the literary Armenian vocabulary today.

There are also a number of Indo-European roots not videnced in Grabar, and as dialectal archaisms among them, we have also considered the words *վրա* [vra] and *պուլիկ* [pulik], which are still in use in the mentioned dialect.

Reference has also been made to the words *գեջ* [gej], *գիվ,* [giv], *գերմագ* [germag] from Old Armenian vocabulary layer of the Hamshen dialect, which have their parallels in the Grabarian bibliography, but are not used in modern literary Armenian.

In this dialect, there are lexical names with unique lexico-semantic radiations and developments, and the most interesting ones among them are following unique semantic developments: *թոկ* [tok] “cough”, *մռայլ* [mrayl] “cloud”, *պէտ* [pet] “good, healthy, wait”.

References

Աճառյան Հ., Հայերէն արմատական բառարան, հհ. 2, 3, 4, Ե., 1973, 1977,1979 [Acharyan H., Etymological Dictionary of Armenian, vol. 2, 3, 4, Yerevan, 1973,1977,1979].

Աճառյան Հ., Հայերէն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1913[Acharyan H., Regional Dictionary of Armenian, Tbilisi, 1913].

Աճառյան Հ., Քննութիւն Համշենի բարբառի, Ե., 1947 [Acharyan H., Study of the Hamshen Dialect, Yerevan, 1947].

Թահմազ Խ., Ջենիգի բարբառի բառարան, Սոչի, 2014 [Tahmaz Kh., Dictionary of the Jenig Dialect, Sochi, 2014].
Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Դ, Ե., 2007 [Dialectological Dictionary of the Armenian Language, vol. D, Yerevan, 2007].
Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 2, Վենետիկ, 1837 [New Dictionary of the Armenian Language, vol. 2, Venice, 1837].
Ջահուկյան Գ., Հայ բարբառագիտության ներածություն, Ե., 1972 [Jahukyan G., Introduction to Armenian Lexicology, Yerevan, 1972.
Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987 [Jahukyan G., History of the Armenian Language: pre-history period, Yerevan, 1987].
Վարդանյան U., Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը, Ե., 2009 [S. Vardanyan, The Dialect, Folklore and Music Art of the Converted Armenians in Hamshen, Yerevan, 2009].

Խաչատրյան Հասմիկ- Համշենի բարբառի բառապաշարային առանձնահատկությունները.- Հոդվածում քննվել են Համշենի բարբառի բառապաշարային որոշ յուրահատկություններ: Նկատվել է, որ բարբառում անաղարտորեն պահվել ու պահպանվել են հինհայերենյան հարուստ բառապաշարի մի շարք յուրօրինակ բառանվանումներ: Դրանցից որպես հնաբանություններ են դիտարկվել գրաբարյան *հօրու*-ն, *մօրու*-ն, *նէր*-ը, որոնք այսօր գրական հայերենի բառապաշարի ակտիվ գործածությունից ինչ-ինչ պատճառներով դուրս են մնացել: Բարբառում առկա են գրաբարում չվկայված հնդեվրոպական մի շարք արմատներ, որոնցից որպես բարբառային հնաբանություններ դիտարկել ենք *վրա* և *պուլիկ* բառանունները, որոնք առ այսօր գործառում են հիշյալ բարբառում:

Անդրադարձ է կատարվել նաև Համշենի բարբառի հինհայերենյան բառաշերտում գրաբարյան մատենագրության մեջ իրենց զուգահեռներն ունեցող, բայց արդի գրական հայերենում ոչ գործածական *գէջ, գիվ, գերմագ* բառանուններին:

Բարբառում դրսևորված են նաև բառիմաստային յուրօրինակ ճյուղավորումներով ու զարգացումներով բառանուններ, որոնցից առավել հետաքրքրական են *թոկ* բառի՝ «հազ», *մռայլ*-ի «ամպ», պէտ բառի՝ «լավ, առողջ, սպասել» բառիմաստային յուրօրինակ զարգացումները:

Բանալի բառեր. հնաբանություն, բարբառ, գրաբար, բառապաշար, բարբառային հայերեն, բառիմաստային զարգացում, բնիկ հայերեն բառեր:

Հասմիկ Խաչատրյան, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ավագ գիտաշխատող:

Хачатрян Асмик- Лексические особенности амшенского диалекта. - В данной статье рассмотрены некоторы лексические особенности амшенского диалекта. Замечено, что в данном диалекте в чистом виде сохранился ряд своеобразных словосотаний богатого древнеармянского словаря. В данной работе исследуются архаизмы, встречающиеся в говорах амшенского диалекта. В качестве таковых были рассмотрены лексемы грабара: hoրnւ (horý – отчим), մoրnւ (moրý – мачеха), նէր (нер – жена деверя), а также неотмеченные в грабаре лексемы с индоевропейскими корнями вəра (дождь), բnւlիq (були́г – маленькая девочка), существующие в диалекте Амшена по сей день.

Были затронуты также лексемы гедж, гив, герма́г-в библиографии грабара имеющие свои параллели в древнеармянском лексическом слое амшенского диалекта, но в современном литературном армянском языке не использующиеся.

В диалекте имеются словосочетания со своеобразными ответвлениями и анагенезом, из которых наиболее интересными являются своеобразные словосочетательные образования հաq (haз – кашель) от слова թոկ (ток), ամպ (амп – облако, туча) от слова մռայլ (мрайл - мрачный), «хорошо, здорово, ждать» от слова պէտ (пэт).

Ключевые слова: архаизмы, диалект, грабар, лексика, диалектический армянский язык, семантическое развитие, исконно армянские слова.

Хачатрян Асмик, кандидат филологических наук, доцент, Институт языка имени Р. Ачаряна НАН РА, старший научный сотрудник.

ARMENIAN-IRANIAN LANGUAGE CORRELATIONS IN THE AGULIS DIALECT AND ETYMOLOGY OF THE NAME OF THE ARMENIAN ETHNIC GROUP "ZOK"*

DOI: 10.54412/2738277X-2023.2.20-50

Artak Vardanyan
PhD in Philology,
Institute of Language after H. Acharyan of NAS RA,
Senior Researcher. artva@list.ru

Keywords: Goghtn province, Agulis dialect, Medes, Azhdahak, Zohak, Persian, Iranian languages.

Preface

The area of Nakhijevan was historically situated at the crossroads of the provinces of Ayrarat, Vaspurakan and Syunik, and thus may be considered a meeting point of different ethnological regions; it has also been subject to mass movements of population. As a result of these circumstances, it was blessed with an impressive diversity of dialects. However, due to the consistent anti-Armenian policies carried out by Soviet Azerbaijan, not only have the Armenians of Nakhijevan lost their homeland, and the Armenian historical and cultural monuments of the area been destroyed, but 8 forms of the Armenian language have been uprooted and extinguished.

At the beginning of the last century, when Armenians formed the majority of the population, the area of Nakhijevan included around 70 Armenian-inhabited towns and villages. The majority of the population spoke the dialects of the migrants from Iran who settled in the area in 1828:

* The article was presented as a report at the XII International Conference on Armenian Linguistics (Boston, May 31-June 2, 2023). Submitted on 16.10.2023.

Khoy dialect (33 settlements) and Maragha dialect (3 settlements). However, the local dialects were also preserved: Agulis dialect (7 settlements), Jugha dialect (1 settlement), Ararat dialect (4 settlements), Jahuk-Vayk interdialect (2 settlements), Artsakh-Syunik dialect (6 settlements), and Goghtn interdialect (6 settlements). Internal population movements also resulted in the emergence of mixed dialects, such as those of Julfa (Jugha-Khoy) and Ordubad (Agulis-Khoy)[1].

Within the colourful palette of Nakhijevan dialects, Agulis dialect (Zok language) stands out due to its unique characteristics, attracting the attention of numerous researchers. Zok was spoken in the southern part of the historical region of Goghtn, in the town of Verin Agulis, and the villages of Nerkin Agulis, Tanakert, Tsghna, Kaghakik, Disar, and Handamej. In 1989 the last few speakers were forced to flee Tsghna, which was by then the only remaining Zok settlement.

Observations

The issue of the origin and etymology of the name *Zok* has occupied many researchers, but to this day no satisfactory conclusion has been reached.

Ararat Gharibyan derives this name from the ethnonym *Sak* as applied to the Scythians[2]. According to him, place names preserved in Goghtn and neighbouring areas, such as Sisakan, Sakashen (Shakashen), Sakadzor (Voskedzor) etc., indicate that the names *Zok* and *Sak* come from the same root, especially since in Agulis dialect, Classical Armenian **a**

---

[1] **Ա. Վարդանեան,** *Նախիջեւանի բարբառային քարտէզը,* Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 2000, թիվ 1-12, էջ 505-516 [**A. Vardanyan,** *Dialectologic Map of Nakhijevan,* Handes Amsorya, Vienna, 2000, n. 1-12, p. 505-516. **A. Vardanyan,** *Dialectologic Map of Nakhijevan.*– Apaga (International Journal of Armenian and Iranian Studies), n. 19, Tehran, 2004, p. 8-12].

[2] **Ա. Ղարիբյան**, *Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության ներածություն*, Ե., 1937, էջ 62 [**A. Gharibyan**, *An Introduction to the Study of the History of the Armenian Language,* Yerevan, 1937, p. 62].

often becomes **o** (e.g. demonstrative pronouns (*uo, դo, նo so, do, no* < uա, դա, նա sa, da, na), and the demonstrative pronoun *so* is sometimes pronounced *zo.* Gharibyan comes to this conclusion based on Nikolai Marr's proposal that the names of the Zoks and the Scythians are linked[3].

It is interesting that this opinion is to some extent supported by the form *suk'* used in a Persian saying referring to Armenians:

Էրտիւպատ էհլի՝ խանէփէրէսթ,
Վէ դէպրիզիեան՝ զէնփէրէսթ,
Վէ սիւքքեանի Նէխճէվան՝ զէրփէրէսթ....

Ordubād ahli – xāneparast,
Va tabriziyān – zanparast,
Va sukkyāni Naxjevān – zarparast….

("The inhabitants of Ordubad are home-idolizers,
And the inhabitants of Tabriz are woman-idolizers,
And the Zoks of Nakhijevan are gold-idolizers….")[4].

The doubling of the final *k* is probably a reflection of the palatal nature of this consonant (suk'), which is very common in Persian (*k'*).

Kerovbe Patkanyan, however, expressed the opinion that the name *Zok* is simply a nickname, resulting from the pronouns *հոկ, դոկ, նոկ hok, dok, nok hok* ("this1", "this2", "that"), which when used with the prefix *z-* take the forms *zhok (zok), zdok, znok*[5]. This proposal was supported by Sargis Sargsyants[6], Argam Ayvazyan[7] and Hrach Martirosyan[8].

---

[3] **Н. Марр,** *Термин "скиф". Избранные работы,* т. 5, Москва-Ленинград, 1935, с. 22.

[4] **Ղ. Ինճիճեան,** *Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի,* h. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 268 [**Gh. Inchichyan,** *The Geography of the Four Parts of the World,* v. I, Venezia, 1806, p. 268].

However, it must be borne in mind that the name *Zok* was not in fact a nickname given by others to the speakers of Agulis dialect (as is the case with *akhpar* or *hoshos* for speakers of Western Armenian, or *klla* for the inhabitants of Herher village in Vayots Dzor province), but a name which was used in the first place by speakers of the dialect to describe themselves. This can be shown, for example, by the fact that a periodical published in the Zok language in Tbilisi in the early 20th century was entitled *«Զօկի ճրոյգը» "Zoki čroygə"* ("Zok's Lampada"), and that in the surviving examples of literature in Agulis dialect the people of Goghtn are exclusively referred to as *Zoks*[9], and their home as *Zokstun*[10] (< Zokstan).

Manuk Abeghyan made an interesting proposal in connection with the origin of the name used by the Zoks to designate themselves. According to him, the name *Zok* originated with the form *Zohak* of the name of the legendary Median king *Azhdahak*[11]: "…The inhabitants of Goghtn adopted

---

[5] **К. Патканов,** *Исследование о диалектах армянского языка. Филологический опыт,* Санкт-Петербург, 1869, с. 55.

[6] **Ս. Սարգսեանց,** *Ագուլեցոց բարբառը (զօկերի լեզուն),* Մոսկուա, 1983, էջ 24, 103. / **S. Sargsyanc,** *The Agulis Dialect (Zok Language),* Moskow, 1983, p. 24, 103.

[7] **Ա. Այվազյան,** *Ագուլիս,* Ե., 1984, էջ 14. / **A. Ayvazyan,** *Agulis,* Yerevan, 1984, p. 14.

[8] **H. Martirosyan,** *The Armenian dialects: Archaisms and innovations; description of individual dialects*.– Bulletin of Armenian Studies / Армянский гуманитарный **вестник, Moscow-Yerevan, v. 5, 2019, p. 164-258.**

[9] **Ս. Սողոմոնենց,** *Հգուլեաց անումը*.– «Զօկի ճրօյգը» թերթ, թիվ 1, Թիֆլիս, 1919, էջ 6 [**S. Soghomonents,** *The Name of Agulisians*.– newspaper ''Zoki chroyge'', n. 1, Tiflis, 1919, p. 6].

[10] **Հ. Թումանաց,** *Միր հրաւիրած վկայութիւնը.- Հ. Աճառեան, Քննութիւն Ագուլիսի բարբառի,* Ե., 1935, էջ 310 [**H. Tumanats,** - *Revived Before Death our Homeland.- H. Acharyan, Research of the Agulis dialect,* Yerevan, 1935, p. 310].

[11] **Մ. Աբեղյան,** *Երկեր,* հ. Գ, Երևան, 1968, էջ 62 [**M. Abeghyan,** *Works,* v. III, Yerevan, 1968, p. 62].

and enthusiastically preserved the old song and legend about the Medes, the legend of the sons of the dragon; it would not be surprising if they also adopted and preserved the clan name of Azhi Dahak, i.e. Dragon Dahak. It is known that the old legendary name Dahak became Zohak, from which originates the name Zok. The modern name Zok used by the inhabitants of the region of Goghtn is none other than a relic of the old name of the "clan of Azhi Dahak", which has been preserved from ancient times until today"[12]. This proposal was supported by Leo[13], as well as by Sergei Umaryan[14].

And indeed, according to the father of Armenian history, Movses Khorenatsi, the Orontid Armenian king Tigran, believing the Median king Azhdahak's (Persian *aždahā* ''dragon'') declaration of friendship, gave him his sister Tigranuhi's hand in marriage. However, after Azhdahak's deceitful aims were revealed, Tigran allied with the Persian king Cyrus the Great (founder of the Achaemenid dynasty), killed Azhdahak in battle, then "sent his sister Tigranuhi with royal pomp and a large escort to Armenia to the city that he had built and called after his own name, Tigranakert. And he ordered those districts to be her appanage… But Anoysh, Azhdahak's first wife, and many princesses of Azhdahak's seed with young men and a multitude of prisoners, more than ten thousand in number, he settled from the eastern flank of the great mountain as far as the borders of Goghtn, that is Tambat, Oskioghay, Dazhgoynk', and the other estates on the bank of the river, including Vranjunik, as far as opposite the castle of Nakhchavan, and

---

[12] **Մ. Աբեղյան,** *Հայոց գրականության պատմություն,* h. Ա, Ե., 1944, էջ 49. [**M. Abeghyan,** *History of Armenian Literature,* v. I, Yerevan, 1944, p. 49].

[13] **Ա. Այվազյան,** *Լեոյի «Զոկականությունը և նրա անցյալը» բանախոսությունը,* Գրական թերթ, 09.10.2009 [**A. Ayvazyan,** *Leo's lecture* ''*Zokism and its past*''.– newspaper ''Grakan tert'', Yerevan, 09.10.2009].

[14] **Ս. Ումարյան,** *Սյունիքը դիցարան,* Ե,, 1981, էջ 96 [**S. Umaryan,** *Syunik as a pantheon,* Yerevan, 1981, p. 96].

the three towns of Khram, Jughay, and Khorshakunik' on the other side of the river, the entire plain, whose capital is Azhdanakan, as far as the same castle of Nakhchavan. But the aforementioned Queen Anoysh he settled with her sons on the extensive crags of the summit of the great mountain"[15].

This *Tigranakert,* which has no connection with the famous capital of the same name founded in Aghdznik by the Artaxiad Tigran the Great, and is five centuries older than the latter, is also referred to in Armenian historiography as *Tigranavan,* later as *Aparank* or *Aparanner.* The name *Aparanner* is evidently the source of the distorted form *Bananiar,* the name of the Azerbaijani village on the site of the historical city. And Mount *Azhdanakan* is one of the names of *Odzasar* ("serpent mountain") or *Vishapasar* ("dragon mountain") – a symbol of Goghtn and Nakhichevan.

Other theories have also been proposed concerning the name of the Zoks. According to Martiros Kavoukjian, there are links between the region name *Goghtn* and the names of the countries *Wales* and *Gaule,* the tribal names Armenian *Goght'* and Celtic *Celt, Gaul,* perhaps also between the names *Zok* and *Scot*[16]. By the way, Nikolai Marr also noticed the connection between the *Golt* and the *Celt*[17].

There is also another, even more unbelievable theory, according to which the Zoks are said to be of Jewish origin, i.e. they are in fact "Armenian Jews". However, this theory has no scientific basis.

Which of these theories is ultimately supported by this unique and enigmatic dialect?

---

[15] **Մ. Խորենացի,** *Պատմութիւն Հայոց,* Ե., 1981, էջ 98 [**M. Khorenaci,** *History of Armenia,* Yerevan, 1981, p. 98].

[16] **Մ. Գավուքճեան,** *Արմենիա, Սուբարտու եւ Սումեր. Հնդեվրոպական հայրենիքը և Միջագետքը,* Պեյրութ, 1988, էջ 133-151 [**M. Gavukchyan,** *Armenia, Subartu and Sumer. Indo-European Homeland and Mesopotamia,* Beirut, 1988, p. 133-151].

[17] **Н. Марр,** *Армянская культура: ее корни и доисторические связи по данным языкознания,* http://www.iatp.am/culture/articles/marr.html

As is well known, the Iranian language Median has no surviving written attestations (only a limited number of words are known). However, since all the Iranian languages show strong linguistic links, we may attempt to make some comparisons with the characteristics of languages related to Median.

In Agulis dialect, the sound change *a* > *u* does not generally apply. However, it is present in the environment preceding the nasals *n* and *m* (an > *un,* am > *um*) ճանճ čanč (“fly”) > *ճունճ čunǰ,* թանկ t’ank (“expensive”) > *թունկ t’ung',* ծանր canr (“heavy”) > *ծունդր cundər,* փշրանք p’šrank’ (“crumbs”) > *փշրունք p’əšrunk’,* թանձր t’anjr (“thick”) > *թունճդր t’unjər,* նման nman (“similar”) > *նմունմ nəmun,* քսան k’san (“twenty”) > *քսուսունմ k’əssun,* Զոկստան Zokstan (“country of zoks”) > *Զոկստունմ Zokstun,* as well as ծամ cam (“spit”) > *ծունմ cum,* համ ham (“taste”) > *հունմ hum,* շամամ šamam (“round melon”) > *շամունմ šamum,* շամբ šamb (“quagmire”) > *շումբ šumb,* Ռամիս *Ramis* > *Ռումիս Rumis* etc. This phenomenon is also found, for example, in the Tehran dialect of Modern Persian: باران bārān (“rain”) > *bārun,* زبان zabān (“tongue”) > *zabun,* خانه xāne (“house”) > *xune,* آن ān (“that”) > *un,* نان nān (“bread”) > *nun,* آسمان ās(e)mān (“sky”) > *ās(e)mun,* خیابان xiyābān (“street”) > *xiyābun,* ایران Irān > *Irun,* تحران Tehrān > *Tehrun,* as well as حمام hammām (“baths”) > *hammum*, تمام tamām (“whole, completely”) > *tamum,* بام bām (“roof”) > *bum,* بادام bādām (“almond”) > *bādum* etc.

In Agulis dialect, Classical Armenian *u* changes to *o* in monosyllabic words (*u* > *o*): թուր t’ut’ (“mulberry”) > *թոր t’ot’,* ծուռ cur (“crooked”) > *ծոռ cor,* թուղթ t’ułt’ (“paper”) > *թոխթ t’oxt’,* թուխս t’uxs (“mother hen”) > *թոխս t’oxs,* մուկն mukn (“mouse”) > *մոկնը moknə,* նուռն nurn (“pomegranate”) > *նռոնը nornə,* թուզ t’uz (“fig”) > *թոզնը t’oznə* etc. This phenomenon, although it is also found in the Armenian dialect of Artsakh and Syunik’, is very common in Iranian languages. For example, Classical Persian and Tajik *u* corresponds to Modern Persian and Dari *o,* Classical Persian and Tajik *tu* (‘’you’’) corresponds to Dari *tů/to,* and

Modern Persian *to,* in the same way we find the form *toxm* for *tuxm* ("seed"), for Classical Persian *ustuvār* (**"**strong, steady, standing") and Tajik *ustuvor* we find Dari *ostowår* and Modern Persian *ostovār,* for Classical Persian *Siyāvuš* and Tajik *Siyôvuš* Modern Persian has the form *Siyāvoš* etc.[18]

Agulis dialect also shows the sound change *o* > *u:* ծnպ cop ("fringe") > *ծnւպ cup,* ծng coc' ("sinus") > *ծnւg cuc',* նարnun narot ("braid") > *նարnւտ narut,* hnդ hoł ("earth") > *hnւդ huł,* խunn xot ("grass") > *խunւտ xut,* խunq xoz ("pig") > *խunւq xuz,* խunդ xor ("deep") > *խunւդ xur,* խnրթ xort' ("non-native") > *խunւnթ xurt'* etc. This phenomenon, too, is also found in the Iranian languages. For example, in place of Classical Persian *o,* Dari, Tajik, and Modern Persian all show the vowel *u:* for Classical Persian *rōz* ("day") we find the Tajik form *růz,* Modern Persian *ruz,* Classical Persian *gōš* ("ear") corresponds to Dari and Tajik *gůš,* Modern Persian *guš,* Classical Persian *bōy* ("smell, perfume") corresponds to Dari *bůy,* Tajik *bů(y),* Modern Persian *bu(y)* etc. [19]

In Agulis dialect we also find the sound change *a* > *o:* պլ(բ) al(k') ("evil spirit") > *oլ ol,* պկն akn ("eye") > *oկբն okən,* պրջ arǰ ("bear") > *onջ oŕǰ,* պջ aǰ ("right") > *յoջ//jöջ yoǰ//jöǰ,* բuh bah ("shovel") > *բoհ boh,* գարի gari ("barley") > *գöդի göri,* դառն darn ("bitter") > *դonնը//dönնը doŕnə//döŕnə,* ծափ cap' ("clapping") > *ծoփ cop',* կարճ karč ("short") > *կonճ koŕč,* հազար hazar ("thousand") > *hբqqöր həzzör,* մարդ mard ("human") > *մonդ moŕd,* տաշտ tašt ("tub") > *տoշտ tošt,* քար k'ar ("stone") > *քor k'or,* պսակ psak ("wreath") > *փբuoկ p'əsok,* շարք šark ("row") > *շorք šork',* ծրար crar ("envelope") > *ծբroր cəror,* վարդ vard ("rose") > *վönդ vörd,* տալ tal ("to give") > *տoլ tol* etc. This may be

[18] *Основы иранского языкознания: новоиранские языки,* Москва, 1982, p. 38-44.
[19] There.

compared with the fact that Classical Persian *a* corresponds to rounded *å* in Modern Persian and Dari, and *o* in Tajik and Ossetian.

In word-final position, following a vowel or *n*, the consonants *g, k,* and *k'* are palatalized in Agulis dialect (q, ɣ, ɢ g, k, k' > *qʲ, ɣʲ, ɢʲ gʲ, kʲ, kʲ'*): ǎիq jig (“tight”) > *ǎիqʲ jigʲ,* nւրաq urag (“adze”) > *oրաqʲ oragʲ,* պա-տարաq patarag (“mass”) > *պատարաqʲ patarag,* ծաղիկ całik (“flower”) > *ծաղիկʲ całikʲ,* կǎիկ kcik (“clew”) > *կɢǎայկʲ kəcaykʲ,* կնիկ knik (“woman”) > *կɢնայկʲ kənaykʲ,* երեք erek’ (“three”) > *իրիքʲ irikʲ'',* թի-թեռնիկ titernik (“butterfly”) > *թɢթեռնուիկʲ tətărnükʲ,* հարսանիք harsanik’ (“wedding”) > *հɢռսանիքʲ hərsanikʲ''* etc. This phenomenon, although it is also found in the Armenian dialects of Van, Shatakh, Khoy, and other neighbouring areas, is nonetheless extremely characteristic of Persian: پلنگ *palangˊ* (‘’panther ’’), تک *takˊ* (‘’single’’), بادبادک *bādbādakˊ* (‘’hot air balloon, kite’’), سنگ *sangˊ* (‘’stone’’), جاک *xākˊ* (‘’soil’’), رنگ *rangˊ* (‘’colour, tint’’), چنگ *čangˊ* (‘’claw’’), تاک *takˊ* (‘’vine’’), چروک *čorukˊ* (‘’wrinkle’’), سوگ *sugˊ* (‘’mourn’’), خوک *xukˊ* (‘’pig’’), دوگ *dugˊ* (‘’spindle’’), برگ *bargˊ* (‘’leaf’’) etc.

In Agulis dialect, the fronted form of the vowel *ä* is very close to its Persian equivalent *a.* This vowel is often found in loan words: *դüռվüզü därväzä* (‘’gate’’), *շüքʲüռդüն šäkʲ'ärdän* (‘’sugar bowl’’), *մüխմüռ mäxmär* (‘’velvet’’), *մühրüմü mährämä* (‘’towel’’), *նüռդիվուն närdivun* (‘’step, stair’’), *նüֆüu näfäs* (‘’breath’’), *ջüռզ järg* (‘’order’’), *uüբüբ säbäb* (‘’cause, reason’’), *uüբñիր säbür* (‘’patience’’), *փühիվան pʲählivan* (‘’tightrope walker’’) etc., as well as in inherited words: *üռñիր älür* (‘’flour’’), *ümbրüվ ämbräv* (‘’date’’), *üռկñi ärkü* (‘’two’’), *բüռüվ bäräv* (‘’hello’’), *բüռüն bärän* (‘’mouth’’), *qüվիկ gävil* (‘’to praise’’), *qʲüռիկ*

g'äril (''to sew''), *hñiշüփ hüšäp'* (''dragon''), *Զüտիվ Zätik'* (''Easter''), *Էիշüր excär* (''sheep''), *թüփñiո täp'ür* (''feather''), *ժüնգ žäng* (''rust''), *խüփիվ xäpil* (''to trick''), *շüփüթə šäp'ät'* (''week/ Saturday''), *կ'üպñiuո k'äpüt* (''blue''), *hüջիվ häjil* (''to bark''), *բղüնիք bəläник''* (''key'') etc.

Agulis dialect also shows phenomena involving diphthongization of Classical Armenian simple vowels. In particular, the vowel *i* changes to the diphthong *ay:* ինն inn ("nine") > *այնը aynə,* սիրել sirel ("to love") > *սայրիվ sayril,* սիսեռն siseŕn "(pea") > *սայսüռնը saysäŕnə,* սպիտակ spitak ("white") > *սպայտակ spaytak,* քիթ k'it' ("nose") > *քայնթ k'aynt',* առնետ arnet ("rat") > *բռնայո ərnayt,* միս mis ("meat") > *մայս mays,* ծիծ cic ("breast") > *ծայծ cayc,* ծիծաղ cicał ("laugh") > *ծայծաղ caycał* etc. Similar phenomena are also found in Iranian languages, for example, Pahlavi *nēzak* ("spear") which became in modern Persian *neyze*, *nēl* ("gall") > *neyl,* Persian mive ("fruit") corresponds to *meyva* in Tajik, the Hebrew month name *Nisān* becomes *Neysān* in Persian[20].

It is also interesting that in Agulis dialect many Iranian loans have preserved forms familiar from the source language: *նüրդիվուն närdivun* ("step, stair"), *ջուն jun* ("soul"), *բoqար bozar* ("market"), *թoqա t'oza* ("fresh"), *քüհրիբoր k''ähribor* ("amber»), *շüռբoq šärboz* ("slanderer"), *քüնդրռբoq k''ändrboz* ("tightrope walker"), *շանդուն šandun* ("candlestick»), *ակուշ akuš* ("scraper") etc. A number of words of unknown etymology can obviously be derived from Iranian languages, e.g. the word *Խրոդուշ Xədoduš* ("mythical being that falls on sleeping people at night and weighs them down»)[21] can be compared with Persian خدا *Xoda* ("God")

[20] There.

[21] **Մ. Զաքարյան,** *Ագուլիսի բարբառը,* Ե,, 2008, էջ 142 [**M. Zakaryan,** *Agulis Dialect,* Yerevan, 2008, p. 142].

and دوش *duš* (“shoulder”). There are some words that entered the dialect at an earlier date, and have been affected by sound changes active in the dialect at the time, such as *խօյա* (“paternal aunt”), a Persian loan that should appear as Persian خالا *խալա xala* («maternal aunt), however, it is subject to the sound change *ա* > *օյ* (as seen in ազի azi (“mother”) > *օյզի oyzi,* ճրագ črag (“lampada”) > *ճըրօյգ čəroyg* etc.). Acharyan interprets these words as loans from an earlier period[22].

There is another striking and important fact. The personal name *Զահակ (Զոհակ) Zahak (Zohak)* has not been preserved in Agulis dialect, but the sound changes operating in the dialect could have given the form *Zəhok Զըհօկ,* as can be seen from similar examples: հազար hazar (“thousand”) > *հըզգօր həzzör,* դժուար džuar (“difficult”) > *դըժօր dəžör,* դողալ dołal (“to tremble”) > *դըղղօլ dəłłol,* երևալ ereval (“to appear”) > *ըրվօլ ərvöl,* կրակ krak (“fire”) > *կ՛ըրօկ//գ՛ըրօկ k'ərok//g'ərok,* բուրվառ burvar (“censer”) > *փըրվօռ p'ərvoṙ,* մախաթ maxat (“awl”) > *մըխօթ məxot* etc.

Conclusion

Comparing all the above-mentioned proposals regarding the etymology of the name *Zok,* based particularly on the evidence given by the father of Armenian history Movses Khorenatsi, the opinion of the well-known Armenologist Manuk Abeghyan, study of the available dialect material, and the obvious evidence of ancient contacts with Iranian languages, we may consider most convincing the theory that it is derived from the name *Azhdahak-Zohak.* This undoubtedly shows that this group of Armenians had some ancient connection with the Medes which had remained in the folk memory, something which is confirmed by both the Father of history and the great Armenologist.

---

[22] **Հ. Աճառեան,** *Քննութիւն Սգուլիսի բարբառի,* Ե., 1935, էջ 27-28 [**H. Acharyan,** *Research of the Agulis dialect,* Yerevan, 1935, p. 27-28].

References

Martirosyan H., The Armenian dialects: Archaisms and innovations; description of individual dialects.– Bulletin of Armenian Studies / Армянский гуманитарный вестник, Moscow-Yerevan, v. 5, 2019.

Vardanyan A., Dialectologic Map of Nakhijevan.– Apaga (International Journal of Armenian and Iranian Studies), n. 19, Tehran, 2004.

Марр Н., Армянская культура: ее корни и доисторические связи по данным языкознания, http://www.iatp.am/culture/articles/marr.html

Марр Н., Термин ‘’скиф’’. Избранные работы, т. 5, Москва-Ленинград, 1935.

Основы иранского языкознания: новоиранские языки, Москва, 1982.

Патканов К., Исследование о диалектах армянского языка. Филологический опыт, Санкт-Петербург, 1869.

Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1968. / Abeghyan M., Works, v. III, Yerevan, 1968.

Աբեղյան Մ., Հայոց գրականության պատմություն, հ. Ա, Երևան, 1944. / Abeghyan M., History of Armenian Literature, v. I, Yerevan, 1944.

Աճառեան Հ., Քննութիւն Ագուլիսի բարբառի, Երևան, 1935. / Acharyan H., Research of the Agulis dialect, Yerevan, 1935.

Այվազյան Ա., Ագուլիս, Երևան, 1984. / Ayvazyan A., Agulis, Yerevan, 1984.

Այվազյան Ա., Լեոյի «Զոկականությունը և նրա անցյալը» բանախոսությունը, Գրական թերթ, 09.10.2009. / Ayvazyan A., Leo's lecture ‘’Zokism and its past’’.– newspaper ‘’Grakan tert’’, Yerevan, 09.10.2009.

Գավուքճեան Մ., Արմենիա, Սուբարտու եւ Սումեր. Հնդեվրոպական հայրենիքը և Միջագետքը, Պեյրութ, 1988. / Gavukchyan M., Arme

nia, Subartu and Sumer. Indo-European Homeland and Mesopotamia, Beirut, 1988.

Զաքարյան Մ., Ագուլիսի բարբառը, Երևան, 2008. / Zakaryan M., Agulis Dialect, Yerevan, 2008.

Թումանաց Հ., Միր հրգ֊ղառձ վ֊թ֊նը.– Հ. Աճառեան, Քննութիւն Ագուլիսի բարբառի, Երևան, 1935. / Tumanats H., - Revived Before Death our Homeland.- H. Acharyan, Research of the Agulis dialect, Yerevan, 1935.

Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, Վենետիկ, 1806. / Inchichyan Gh., The Geography of the Four Parts of the World, v. I, Venezia, 1806.

Խորենացի Մ., Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1981. / Khorenaci M., History of Armenia, Yerevan, 1981.

Ղարիբյան Ա., Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության ներածություն, Երևան, 1937. / Gharibyan A., An Introduction to the Study of the History of the Armenian Language, Yerevan, 1937.

Սարգսեանց Ս., Ագուլեցոց բարբառը (զօկերի լեզուն), Մոսկուա, 1983. / Sargsyanc S., The Agulis Dialect (Zok Language), Moscow, 1983.

Սողոմոնենց Ս., Ըգուլեաց անումը.– «Զօկի ճրոյգը» թերթ, թիվ 1, Թիֆլիս, 1919. / Soghomonents S., The Name of Agulisians.– newspaper "Zoki chroyge", n. 1, Tiflis, 1919.

Վարդանեան Ա., Նախիջեւանի բարբառային քարտէզը, Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 2000, թիվ 1-12. / Vardanyan A., Dialectologic Map of Nakhijevan, Handes Amsorya, Vienna, 2000, n. 1-12

Ումառյան Ս., Սյունիքը դիցարան, Երևան, 1981. / Umaryan S., Syunik as a pantheon, Yerevan, 1981.

Artak Vardanyan, PhD in Philology, Institute of Language after H. Acharyan of NAS RA, Senior Researcher.

Բանալի բառեր. Գողթն գավառ, Ագուլիսի բարբառ, մարեր, Աժդահակ, Զոհակ, պարսկերեն, իրանական լեզուներ:

Վարդանյան Արտակ -Հայ-իրանական լեզվական առնչությունները Ագուլիսի բարբառում և հայկական «զոկ» ցեղանվան ստուգաբանությունը.- Աշխատանքը վերաբերում է Ագուլիսի բարբառում առկա հայ-իրանական լեզվական առնչություններին և հայկական *զոկ* ցեղանվան ստուգաբանությանը:

Զոկ ցեղանվան ստուգաբանությամբ զբաղվել են հայ և օտարազգի բազմաթիվ ուսումնասիրողներ:

Նիկողայոս Մառը և Արարատ Ղարիբյանը այս ցեղանունը բխեցրել են սկյութների *սակ* ցեղանունից: Քերովբե Պատկանյանը, Սարգիս Սարգսյանցը և Արգամ Այվազյանը համարել են, որ ցեղանունն ընդամենը մականուն է՝ առաջացած բարբառում կիրառվող *հոկ (ոկ), դոկ, նոկ* («այս», «այդ», «այն») ցուցական դերանունների՝ *զ* նախդիրի հետ կիրառվող *զհոկ, զդոկ, զնոկ ձևերից:*

Ըստ Մանուկ Աբեղյանի՝ *զոկ* ցեղանունը առաջացել է մարերի առասպելական արքա *Աժդահակի* անվան *Զոհակ* ձևից: Այս վարկածը պաշտպանել են Լեոն և Սերգեյ Ուսմաոյանը: Ագուլիսի բարբառի ընձեռած նյութը, մասնավորապես՝ առնչությունները իրանական լեզուների և բարբառների հետ, ինչպես նաև պատմահայր Մովսես Խորենացու վկայությունը թույլ են տալիս առավել հավանական համարել այս վարկածը:

Արտակ Վարդանյան, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ավագ գիտաշխատող:

Ключевые слова: провинция Гохтн, Агулисский диалект, мидийцы, Аждahак, Зohак, персидский язык, иранские языки.

Варданян Артак- Армяно-иранские языковые корреляции в агулисском диалекте и этимология названия армянской этнической группы "зок".– Работа посвящена армяно-иранским языковым связям в Агулисском диалекте и этимологии названия армянской этнической группы **зок**.

Этимологией этнонима **зок** носителей агулисского диалекта армянского языка занимались многие исследователи.

Николай Марр и Арарат Гарибян выводили этот этноним из этнонима **сак** скифов. Керовбе Патканян, Саргис Саргсянц и Аргам Айвазян считали, что этноним **зок** всего лишь прозвище, образованное от местоимений **hок, док, нок** (“это”, “этот”, “тот”), применяемых в диалекте с определенным артиклем **з** – **зhок, здок, знок**.

Согласно Мануку Абегяну, этноним **зок** произошел от формы **Зohак** имени мифического мидийского царя **Аждahака**. Эту версию защищали Лео и Сергей Умарян. Материал, предоставленный Агулисским диалектом, а также свидетельство отца армянской истории Мовсеса Хоренаци, позволяют предположить, что эту версию можно считать наиболее вероятной.

Артак Варданян, к. ф. н., старший научный сотрудник Института языка имени Р. Ачаряна НАН РА.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՄԱՊԱՏԿԵՐԸ*

DOI: 10.54412/2738277X-2023.2.20-65

Վարդանյան Արտակ
բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
ավագ գիտաշխատող. artva@list.ru

Բանալի բառեր. Նախիջևանի տարածք, Այրարատ, Սյունիք, Վասպուրական, բարբառ, միջբարբառ, խոսվածք:

Նախաբան

Պատմական Հայաստանի նշանավոր հատվածներից մեկի՝ Նախիջևանի տարածքը, ընդգրկելով Վասպուրական աշխարհի Գողթն և Նախճավան, Այրարատ աշխարհի՝ Շարուր, Սյունիք աշխարհի՝ Ճահուկ և Երնջակ գավառների պատմական սահմանները, լինելով տարբեր ազգագրական շրջանների խաչմերուկ, բազմիցս ենթարկվելով բնակչության զանգվածային տեղաշարժերի, օժտված է եղել բարբառային խիստ բազմազանությամբ:

1605 թվականին Շահ Աբբասի կազմակերպած բռնագաղթի հետևանքով գրեթե ամայանալուց, մի քանի տասնամյակ անց աստիճանաբար հայերի կողմից մասամբ վերաբնակեցվելուց, ապա

* Իբրև զեկուցում ընթերցվել է «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. հայագիտության արդի հիմնախնդիրներ» 10-րդ միջազգային գիտաժողովում (Գյումրի, 2019, սեպտեմբերի 27-29):

Ներկայացվել է 03. 10. 2023, գրախոսվել՝ 6.11.2023:

1828 թվականին Արևելյան Հայաստանի կազմում Ռուսաստանին միանալուց հետո հայերի թիվը այս երկրամասում կրկին գերակշիռ է դարձել[1]:

1918-1920թթ. իրադարձությունների նախօրյակին, երբ բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը կազմում էին հայերը, Նախիջևանի տարածքն ընդգրկում էր շուրջ յոթ տասնյակ հայաբնակ կամ մասամբ հայաբնակ քաղաքներ և գյուղեր: Անցյալ դարասկզբի Նախիջևանի հայ բնակչության վերաբերյալ առկա վիճակագրական-տեղագրական ուսումնասիրությունների, մասնավորապես՝ պատմաբան և վիճակագիր Ա-Դո-ի (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան) «Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906թթ.)» հայտնի աշխատանքի[2] ընձեռած տվյալների և տարածքում առկա խոսվածքների վերաբերյալ երկար տարիների մեր հավաքչական աշխատանքների հիման վրա կազմել ենք Նախիջևանի գավառների հայ բնակչություն ունեցող բնակավայրերի բարբառների համապատկերը:

Դիտարկումներ

1918 թվականի վիճակով Նախիջևանի հայ բնակչության մեծ մասը խոսում էր 1828 թվականից տարածքում հաստատված վերաբնակների՝ Խոյի և Մարաղայի բարբառներով: Ըստ որում, *Խոյի բարբառով* խոսում էր 33 բնակավայր՝ Շարուր գավառի Նորաշեն քաղաքը, Ալաքլու, Դաշարխ, Թազագյուղ, Խանլուխլար, Վարմազյար,

---

[1] **Ա. Այվազյան,** *Նախիջևան. գիրք հուշարձանաց,* Ե., 1990, էջ 5-29:

[2] **Ա-Դո (Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան)**, *Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.,). փաստական, վիճակագրական, տեղագրական լուսաբանութիւններով,* Ե., 1907, էջ 64-67:

Քեշտազ գյուղերը, Ճահուկ գավառի Շահապոնք քաղաքը, Ճահուկ ավանը, Առինջ, Բաբոնք, Գյոմուր, Խալխալ, Կժաձոր, Նորս, Նորս-Մազրա գյուղերը, Երնջակ գավառի Արազին և Կզնութ գյուղերը, Նախճավան գավառի Ալագյոզ-Մազրա, Դիդուվար, Եմխանա, Խալիլու, Կարախանբեկլու, Կուլիբեկ Դիզա, Երնջակ (Յարմջա), Հաջիվար, Մամարզա Դիզա, Մոխրաբլուր (Քյուլթափա), Նազարապատ, Շմրթան, Վերին Ըզնոբա, Տամբատ (Թմբուլ) և Քյարիմբեկ Դիզա գյուղերը, իսկ *Մարաղայի բարբառով*՝ 3 բնակավայր՝ Գողթն գավառի Վերին Ազա, Ներքին Ազա և Դեր գյուղերը:

Չնայած Նախիջևանի բնակչությանը վիճակված բազմաթիվ զանգվածային տեղաշարժերին՝ տարածքում, այնուամենայնիվ, պահպանվել էին նաև տեղաբնիկ բարբառներ. *Ագուլիսի բարբառով* խոսում էր 7 բնակավայր՝ Գողթն գավառի Վերին Ագուլիս ավանը, Ներքին Ագուլիս, Ցղնա, Տանակերտ, Քաղաքիկ, Հանդամեջ և Դիսար գյուղերը, *Ջուղայի բարբառով*՝ 1 բնակավայր՝ Երնջակ գավառի Ջուղա գյուղը, *Արարատյան բարբառով*՝ 4 բնակավայր՝ Նախճավան գավառի Նախիջևան քաղաքը և Այլապատ, Աստապատ և Կարմիր վանք գյուղերը, *Ճահուկ-Վայքի միջբարբառով*՝ 2 բնակավայր՝ Նախճավան գավառի Ազնաբերդ և Ճահուկ գավառի Օծոփ (Բադամլու) գյուղերը, *Արցախ-Սյունիքի բարբառով*՝ 6 բնակավայր՝ Երնջակ գավառի Աբրակունիս, Գյաղ, Նորաշեն, Շահկերտ, Շոռոթ և Փորադաշտ (Փարադաշտ) գյուղերը, *Հյուսիսային Գողթնի միջբարբառով*՝ 6 բնակավայր՝ Գողթն գավառի Ռամիս, Փառակա, Մեսրոպավան, Բիստ, Ողոհի (Ալահի) և Խուրստ գյուղերը: Բնակչության ներքին

տեղաշարժերի հետևանքով առաջացել էին նաև միջխոսվածքներ՝ Ջուլֆայի (Ջուղայի և Խոյի), Որդուարի (Ագուլիսի և Խոյի)[3]:

Ըստ հայ բարբառների ավանդական միահատկանիշ դասակարգման՝ Նախիջևանում առկա էին հայերենի բարբառների «ում» և «լիս» ճյուղերի բարբառներ, ըստ որում՝ «լիս» ճյուղին պատկանում էին Խոյի և Մարաղայի բարբառները, իսկ տեղաբնիկ բարբառները պատկանում էին «ում» ճյուղին: Տարածքում առկա էին ինչպես երկաստիճան ձայնեղազուրկ, այնպես էլ եռաստիճան և քառաստիճան բաղաձայնական համակարգերով բարբառներ, ըստ որում՝ քառաստիճան համակարգ ուներ միայն Ջուղայի բարբառը, որում առկա էին ձայնեղներ, խուլեր, շնչեղ խուլեր և շնչեղ ձայնեղներ, եռաստիճան՝ Արարատյան և Ագուլիսի բարբառները (ձայնեղներ, խուլեր և շնչեղ խուլեր), թեև Ագուլիսի բարբառ համարվող Ցղնայի ենթաբարբառը վերոհիշյալ մյուս բարբառների (Արցախի-Սյունիքի, Ճահուկ-Վայքի, Հյուսիսային Գողթնի, Խոյի և Մարաղայի) նման ուներ բաղաձայնների երկաստիճան ձայնեղազուրկ համակարգ (խուլեր և շնչեղ խուլեր):

Ըստ Գևորգ Ջահուկյանի մշակած բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգման՝ տարածքի բարբառները պատկանում էին հայերենի բարբառների արևելյան խմբակցության արևելյան կամ Ագուլիս-Մեղրու (Ագուլիսի, Հյուսիսային Գողթնի), հարավարևելյան կամ Խոյ-Մարաղայի (Խոյի, Մարաղայի), հյուսիսարևելյան կամ Արարատյան (Արարատյան) և ծայրհյուսիսարևելյան կամ Արցախ-Շամախու (Սյունիք-Արցախի) բարբառախմբերին:

[3] **Ա. Վարդանեան,** *Նախիջեւանի բարբառային քարտէզը*, Հանդէս ամսօրեայ, հ. 1-12, Վիեննա**,** 2000, էջ 457-470:

Բարբառային այս բազմազանության մեջ իր հատկանիշներով առանձնանում է բազմաթիվ ուսումնասիրողների ուշադրությունը գրավող՝ Ագուլիսի բարբառը կամ զոկերենը, որի առաջին տպավորությամբ խիստ անհասկանալի լինելը հետևանք է ձայնավորների կրած գրեթե անճանաչելի փոփոխությունների, պարզ ձայնավորների դիմաց երկբարբառների առկայության, բայի խոնարհման առանձնահատկությունների և այլն: Ագուլիսի բարբառը վերջնականապես մարեց 1989 թվականին, երբ իրենց բնօրրանից՝ պատմական Գողթն գավառի Ցղնա գյուղից արտաքսվեցին բարբառի վերջին կրողները:

Այդուհանդերձ, Ագուլիսի բարբառը հայերենի ամենավաղ և մանրամասն ուսումնասիրված բարբառներից է, որի մասին ինչպես հայ, այնպես էլ օտարազգի լեզվաբանների կողմից հոդվածներ և ուսումնասիրություններ են հրապարակվել դեռևս 19-րդ դարի կեսերից (Հայնրիխ Պետերման (1866՝ գերմաներեն), Քերովբե Պատկանյան (1868՝ գերմաներեն, 1869՝ ռուսերեն), սակայն երկու հիմնարար աշխատանքներ՝ Սարգիս Սարգսյանցի «Ագուլեցոց բարբառը (զոկերի լեզուն)» (Մոսկվա, 1883) և Հրաչյա Աճառյանի «Քննութիւն Ագուլիսի բարբառի» (Երևան, 1935) մենագրությունները սպառիչ ուսումնասիրություններ են այս բարբառի հետազոտման ուղղությամբ: Ուշագրավ է նաև Մարի Զաքարյանի՝ համեմատաբար վերջերս հրապարակած «Ագուլիսի բարբառը» մենագրություն-բառարանը (Երևան, 2008), որը լրացնում է նախորդ աշխատանքները՝ բառապաշարի առավել մանրակրկիտ ներկայացման առումով:

Դասական բարբառագիտության երախտավորները ժամանակին ուսումնասիրել են նաև Արարատյան, Ջուղայի, Արցախ-Սյունիքի, Խոյի, Մարաղայի բարբառները: Ընդ որում, Ջուղայի և Մարա

ղայի բարբառները կրկին ուսումնասիրել է հայ լեզվաբանության, մասնավորապես՝ բարբառագիտության մեծ երախտավոր Հրաչյա Աճառյանը իր «Քննութիւն Նոր Ջուղայի բարբառի» (Երևան, 1940) և «Քննութիւն Մարաղայի բարբառի» (Երևան, 1926) աշխատանքներում: Արցախ-Սյունիքի բարբառին Հրաչյա Աճառյանը անդրադարձել է «Ուսումնասիրութիւններ հայկական բարբառախօսութեան» ժողովածուի Գ հատորի «Քննութիւն Ղարաբաղի բարբառին» աշխատանքում (Վաղարշապատ, 1899): «Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը» մենագրությամբ բարբառն ուսումնասիրել է Կարո Դավթյանը (Երևան, 1966), «Գորիսի բարբառը» մենագրությամբ՝ Ալեքսանդր Մարգարյանը (Երևան, 1975), «Ղարաբաղի բարբառի բառարան» մենագրություն-բառարանով՝ Արմեն Սարգսյանը (Երևան, 2013): Հայ բարբառագիտության վերաբերյալ բազմաթիվ ուսումնասիրություններում (Արարատ Ղարիբյան, Ահարոն Գրիգորյան, Սիրանուշ Բաղդասարյան-Թափալցյան և այլք) մեծ տեղ են գրավում Արարատյան բարբառին նվիրված բաժինները: Դասական բարբառագիտության մեջ Աստապատի բարբառը համարվել է Արարատյան բարբառի ենթաբարբառ:

Նախքան շահաբբասյան բռնագաղթը Արարատյան բարբառը տարածման առավել ընդգրկուն սահմաններ է ունեցել՝ Արարատյան դաշտը և Արաքսի հովիտը ներառյալ, ինչի ապացույցներից է նաև Նախիջևանի տարածքում պահպանված հիշյալ չորս բնակավայրերի, ինչպես նաև Արաքսի իրանյան ափում գտնվող Դարաշամբ գյուղի խոսվածքները: Ի դեպ, Նախիջևանի տարածքին մերձակա Արարատի մարզում նույնպես պահպանվել են տեղաբնիկ՝ Արարատյան բարբառի խոսվածքներ (Արարատ, Այգավան գյուղեր):

Համեմատաբար «նորահայտ» բարբառ է Ճահուկ-Վայքի միջբարբառը (Վայոց ձորի շուրջ մեկ տասնյակ տեղաբնիկ գյուղեր, հյուսիսային Նախիջևանի՝ այժմ արդեն հայաթափ երկու բնակավայրեր՝ Նախիջևան գավառի Ազնաբերդ և Ճահուկ գավառի Օծոփ գյուղերը): Մինչև 1980-ական թվականները այս միջբարբառի մասին սոսկ թռուցիկ հիշատակություններ կային բարբառագիտական գրականության մեջ. այն համարվում էր Արարատյան բարբառի խոսվածք: Մեր հեղինակած մի շարք աշխատանքներով և մենագրությամբ (Ա. Վարդանյան, Վայոց ձորի միջբարբառը, Երևան., 2004) պարզել ենք, որ Ճահուկ-Վայքի միջբարբառը Արարատյան բարբառի խոսվածք չէ, այլ իր հատկանիշներով միջակա դիրք է գրավում Արարատյան, Ջուղայի և Արցախ-Սյունիքի բարբառների միջև: Աշխարհագրական և լեզվական մերձավորությունների համընկնման այս փաստն էլ հաստատում է խոսվածքի տեղաբնիկ լինելու իրողությունը:

Շահաբբասյան բռնագաղթից առաջ այս բարբառն էլ տարածման առավել ընդգրկուն սահմաններ է ունեցել, որի ապացույցներից են Երևանի մերձակայքում գտնվող *Չոլմակչի* գյուղում 1679 թվականի երկրաշարժից հետո Ճահուկ գավառի Նորս գյուղից վերաբնակված և բնակավայրը *Նորք* վերանվանած հայերի խոսվածքի՝ հնչյունաբանական, բառապաշարային և ձևաբանական հատկանիշների բազմաթիվ ընդհանրությունները Հյուսիսային Նախիջևանի և Ճահուկ գավառի տեղաբնիկ խոսվածքների հետ[4], ինչպես նաև նույն տարածքի Ղարաղուշ գյուղից և Ճահուկ ավանից 17-18-րդ

[4] **Ա. Վարդանյան**, Նորքի խոսվածքի և Նախիջևանի տարածքի որոշ խոսվածքների բառապաշարային ընդհանրությունները - *«Հայերենագիտության արդի խնդիրներ» գիտական հոդվածների ժողովածու,* Ե., 2018, էջ 92-98:

դարերում Թուքիայի Բոլու քաղաք տեղափոխված կաթոլիկ հայերի խոսվածքների հետ[5]: Հենց այս նկատառումով, նախկինում *Վայոց ձորի միջբարբառ* անվանված եզրույթը հետագայում վերանվանել ենք *Ճահուկ-Վայքի միջբարբառ:*

Մեր կողմից ուսումնասիրվել է նաև Հյուսիսային Գողթնի Ռամիս, Փառակա, Բիստ, Մեսրոպավան, Ողոհի, Խուրստ գյուղերի՝ լեզվական բավական սերտ առնչություն ներկայացնող խոսվածքախումբը, որը Գևորգ Ջահուկյանի բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգման սկզբունքների կիրառմամբ պարզել ենք, որ միջակա դիրք ունի Ագուլիսի, Արցախ-Սյունիքի և Մեղրու բարբառների միջև, ուստի անվանել ենք *Հյուսիսային Գողթնի միջբարբառ* (Երևան, 2021):

Թուրք-բոլշևիկյան խարդավանքով Ադրբեջանին բռնակցվելուց և Հայաստանի սրտում այսպես կոչված Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության կազմավորումից հետո՝ 1924 թվականին հայ բնակչության թիվը չգերազանցեց 20 տոկոսը, քանի որ պետական մակարդակով խոչընդոտվեց տարածքից գաղթած հայության՝ հայրենի եզերք վերադարձը[6]: Ողջ խորհրդային շրջանում այդ հանրապետության դրսևորած հետևողական հակահայ քաղաքականության հետևանքով հայերի թիվը գնալով ավելի նվազեց և 1988 թվականին՝ Նախիջևանի վերջնական հայաթափման նախօրյակին կազմում էր տարածքի ընդհանուր բնակչության ընդամենը 1,5-2 տոկոսը:

---

[5] **V. Samuelian,** Le dialecte des Armɲniens de Bolou (Turquie): Etat des recherches en cours - *Հայ բարբառագիտության միջազգային համագումարի նյութեր,* Ստեփանակերտ, 2001, էջ 2:

[6] **А. Варданян,** Изгнание коренного армянского населения из Нахиджевана - *Зов вишапасара: статьи, эссе, рассказы,* Е., 2010, стр. 51-56.

Խորհրդային Ադրբեջանի կողմից անցյալ դարում իրականացված հայատյաց քաղաքականության հետևանքով ոչ միայն իսպառ հայաթափվեց ողջ երկրամասը, ոչ միայն ամբողջովին ոչնչացվեցին տարածքի հայ մշակույթի բազմահազար հուշարձանները, այլև իրենց իսկ բնօրրանից արմատախիլ լինելով՝ ոչնչացան հայերենի ամբողջ խումբ բարբառներ:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ պատմական Հայաստանի Վասպուրական, Այրարատ և Սյունիք աշխարհների նշանավոր խաչմերուկ Նախիջևանի տարածքը, լինելով տարբեր ազգագրական շրջանների խաչմերուկ, բազմիցս ենթարկվելով բնակչության զանգվածային տեղաշարժերի, օժտված է եղել բարբառային խիստ բազմազանությամբ:

1918-1920թթ. իրադարձությունների նախօրյակին, երբ բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը կազմում էին հայերը, Նախիջևանի տարածքն ընդգրկում էր շուրջ յոթ տասնյակ հայաբնակ քաղաքներ և գյուղեր: Բնակչության գերակշիռ մասը խոսում էր 1828 թվականից տարածքում հաստատված վերաբնակների՝ Խոյի բարբառով (33 բնակավայր), ինչպես նաև Մարաղայի բարբառով (3 բնակավայր): Պահպանվել էին նաև տեղաբնիկ բարբառներ՝ Ագուլիսի բարբառը (7 բնակավայր), Ջուղայի բարբառը (1 բնակավայր), Արարատյան բարբառը (4 բնակավայր), Ճահուկ-Վայքի միջբարբառը (2 բնակավայր), Արցախ-Սյունիքի բարբառի խոսվածքները (7 բնակավայր), Հյուսիսային Գողթնի խոսվածքները (6 բնակավայր):

Ըստ հայ բարբառների ավանդական միահատկանիշ դասակարգման՝ Նախիջևանի բարբառները պատկանում են հայերենի բարբառների «ում» և «լիս» ճյուղերին՝ երկաստիճան, եռաստիճան և

քառաստիճան բաղաձայնական համակարգերով, իսկ ըստ Գևորգ Ջահուկյանի մշակած բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգման՝ պատկանում են հայերենի բարբառների արևելյան խմբակցության արևելյան (Ագուլիս-Մեղրու), հարավարևելյան (Խոյ-Մարաղայի), հյուսիսարևելյան (Արարատյան) և ծայրհյուսիսարևելյան (Արցախ-Շամախու) բարբառախմբերին:

Բարբառային այս բազմազանության մեջ իր հատկանիշներով առանձնանում է բազմաթիվ ուսումնասիրողների ուշադրությունը գրավող՝ Ագուլիսի բարբառը (զոկերենը), որը վերջնականապես մարեց 1989 թվականին, երբ իրենց բնօրրանից՝ պատմական Գողթն գավառի Ցղնա գյուղից արտաքսվեցին բարբառի վերջին կրողները:

Օգտագործված գրականություն

Ա-Դո (Յովհաննէս Տէր-Մարտիրոսեան), Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906թթ.,). փաստական, վիճակագրական, տեղագրական լուսաբանութիւններով, Ե., 1907:
Այվազյան Ա., Նախիջևան. գիրք հուշարձանաց, Ե., 1990:
Վարդանեան Ա., Նախիջեւանի բարբառային քարտէզը, Հանդէս ամսօրեայ, հ. 1-12, 2000, Վիեննա:
Վարդանյան Ա., Նորքի խոսվածքի և Նախիջևանի տարածքի որոշ խոսվածքների բառապաշարային ընդհանրությունները.- «Հայերենագիտության արդի խնդիրներ» գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե., 2018:
Samuelian V., Le dialecte des Armոniens de Bolou (Turquie): Etat des recherches en cours - Հայ բարբառագիտության միջազգային համագումարի նյութեր, Ստեփանակերտ, 2001:

Варданян А., Изгнание коренного армянского населения из Нахиджевана - Зов вишапасара: статьи, эссе, рассказы, Е., 2010.

Vardanyan Artak- The Dialectal Overview of Nakhijevan. - The territory of Nakhijevan covers the crossroads of historical ashkhars Vaspurakan, Ayrarat and Syunik of Great Armenia. This circumstance, as well as the mass migration of the population contributed to the dialectal diversity in the territory of Nakhijevan.

On the eve of the events of 1918-1920, when the absolute majority of the population were Armenians, the territory of Nakhijevan covered about seven dozen Armenian-populated settlements, the overwhelming part of which spoke the Khoy dialect, as well as Maghara dialect. Indigenous dialects were preserved too - Agulis dialect, Jugha dialect, Chahuk-Vayk interdialect, subdialects of Ararat and Artsakh dialects, also Northern Goghtn interdialect.

In the diversity of these 8 dialects Agulis (Zok) dialect stands out, the last speakers of it were expelled from the village of Tsghna of the historical province of Goghtn in 1989.

Keywords: territory of Nakhijevan, Ayrarat, Syunik, Vaspurakan, dialect, interdialect, subdialect.

Artak Vardanyan, PhD in Philology, Institute of Language after H. Acharyan of NAS RA, Senior Researcher.

Варданян Артак- Палитра диалектов Нахиджевана. - Территория Нахиджевана охватывает перекресток исторических ашхаров Васпуракан, Айрарат и Сюник Великой Армении. Это обстоятельство, а так

же массовые переселения населения способствовали диалектному многообразию на территории Нахиджевана.

В канун событий 1918-1920гг., когда абсолютное большинство населения составляли армяне, территория Нахиджевана охватывала около семи десятков армянонаселенных пунктов, подавляющая часть которых пользовалась говорами Хойского диалекта, а также Марагинским диалектом. Сохранились и коренные говоры – Агулисский диалект, Джугинский диалект, Джаук-вайкский междиалект, говоры Араратского и Арцахского диалектов, а также междиалект Северного Гохтна.

В разнообразии этих 8-и диалектов выделяется своеобразностью агулисский (зокский) диалект, последние носители которого в 1989 году были изгнаны из села Цхна исторической провинции Гохтн.

Ключевые слова: территория Нахиджевана, Айрарат, Сюник, Васпуракан, диалект, междиалект, говор.

Варданян Артак, кандидат филологических наук, Институт языка имени Р. Ачаряна НАН РА, старший научный сотрудник.

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

«ՃԵՂՔ, ԽՈՐՇ» ԻՄԱՍՏՈՎ ՀԱՅԵՐԵՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԲԱՌԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ*

Զաքարյան Հովհաննես
բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
«Տաթև» ԳԿՀ, լեզվաբանության բաժանմունքի ղեկավար.
hovzakaryan@yahoo.com

Բանալի բառեր. հնդեվրոպական նախալեզու, արմատական տարբերակներ, սկզբնահնչյուն, աճական, ձայնդարձ, սահող s-, ածանց:

Նախաբան

Հոդվածը վերաբերում է հ.-ե. *(s)keu- (<*sek-) «կտրել, հատել, ճեղքել» պարզական արմատից սերված հայերեն մի շարք այնպիսի բառերի ստուգաբանությանը, որոնք ունեն «ճեղք, խորշ» և դրան անմիջապես հարող իմաստներ:

Նշված արմատի ածանցյալները լայն տարածում, ձևային և իմաստային բազմազան ճյուղավորումներ ունեն հ.-ե. լեզուներում, այդ թվում՝ հայերենում: Դրանց մեծ մասը ստուգաբանված է և տեղ է գտել հանրահայտ բառարաններում: Սակայն հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ դեռ մեծ թիվ են կազմում չստուգաբանված կամ ոչ բավարար ճշգրտությամբ ստուգաբանված բառերը: Աշխատանքի արդյունավետություն ապահո վելու նկատառումով սահ-

* Ներկայացվել է 07.11.2023, գրախոսվել՝ 20.11.2023:

մանափակվել ենք նշված արմատից սերված հայերեն բառերի իմաստային մեկ ճյուղավորումով՝ «ճեղք, խորշ» իմաստային դաշտով, ինչպես նաև իմաստով դրանց անմիջապես հարող մի շարք բառերով։ Դա կարևոր է հայերենի բառապաշարի բնիկ՝ հ.-ե. շերտի գիտական ուսումնասիրությունն ամբողջացնելու առումով։

Հայերենում «ճեղք, խորշ» իմաստով կան հոմանիշ բառերի շարքեր՝ *խոր (խորշ, խորխորատ) – խոռ (խոռոչ) – խար-ափ* «խորխորատ» – *կիր-ճ – սոր (սորսոր)* «ձոր, խոռոչ» – *ծործոր* «ժայռի խոռոչ» – *ձոր – ջաո* «խոռոչ», *կր-էճ* «փոքր գուռ, փոս» – *կուր* «տաշտակ», *քար-թ* «խազ» – *քեր-ծ* «թեթևակի խազ» – *կոր-ի* «ակոս» – *ծեր-պ* «ճեղք» – *ծոր-ծ* «անցք» և այլն, որոնց արմատները նաև հնչյունապես աղերսվում են միմյանց՝ տարբերվելով ածանցներով, ածականներով, ձայնդարձի աստիճաններով, բաղաձայնական օրինաչափ հերթագայություններով, հնչյունափոխություններով, սակայն մինչ այժմ առկա բառարաններում ու գիտական ուսումնասիրություններում բխեցվել են հաճախ միանգամայն տարբեր ու տարասեռ աղբյուրներից կամ մնացել են չմեկնաբանված։ Սույն հոդվածի խնդիրներից են հոմանիշային շարքեր կազմող այդ բառերի միջև ծագումնաբանական համակարգային կապեր հայտնաբերելը և հ.-ե. նույնական սկզբնաձևերից բխեցնելը։

Հետազոտության ընթացքը և արդյունքները

Հ.-ե. *(s)keu- «կտրել, հատել, ճեղքել» պարզական արմատը և նրա՝ սղված, ապա զանազան ածականներով ընդլայնված, ձայնդարձի տարբեր աստիճաններով արտահայտված, շարժուն (սահող) s-ով կամ առանց դրա, շնչեղացած/չշնչեղացած, քմայնացած/

չքմայնացած, շրթնայնացած/չշրթնայնացած k-ով տարբերակների ածանցյալները հ.-ե. լեզուներում, այդ թվում՝ հայերենում[1], են-թարկվել են իմաստային ամենաբազմազան զարգացումների։

Այդ արմատի իմաստային հիմնական ճյուղավորումներից են «խորշ, խոռոչ, ձոր, ճեղք» նշանակությամբ բառերը։ Հայերենում ստուգաբանված են բազմաթիվ բառեր, որոնցից հիշենք հետևյալները. *ցեղ* «ճեղք, պատռվածք» [<*sk′el-][2], *ցիտ* «մարմինը բզկըտված՝ պատառոտված» [<*sk′id-] (ՀԱԲ, 4, 455-456), *խոր* «փոսորակ» (որից՝ *խորխորատ* «խոր փոս, վիհ, անդունդ», *խորխոլ* «հողի ճեղք՝ ճաք») [<*khoro-][3], *խորշ* «փոս, խոռոչ, անկյուն, ծալք, կնճիռ, ծոց» [<*khor-s-] (ՀՍԲ, 345), *խուց* «փոքր սենյակ, մենարան» [<*khusk′o-] (ՀՍԲ, 350), *խինձ* «գոգ, խորշ, անկյուն, ծոց, ծալք» [<*khindio-] (ՀՍԲ, 331), *խարափ* «խորխորատ» [<*khorəph-] (ՀՍԲ, 320), *սոր* «1. ձոր, հովիտ, 2. ծակ, խոռոչ, ծերպ, 3. որջ, բույն» [<*k′ovros-] (ՀԱԲ, 4, 245, ՀՍԲ, 688), *քարթ (քառթ, քերթ)* «խազ, կտրվածք, քերծվածք» [<*(s)

---

[1] Ածանցյալների այդ հսկա բազմությանը կարելի է ծանոթանալ Յ. Պոկոռնու «Հնդեվրոպական ստուգաբանական բառարան»-ում» [**J. Pokorny**, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.* Bern-München, 1959 (http://dnghu.org/ indoeuropean. html) (այսուհետև՝ Պոկ.)] և Ս. Նիկոլաևի «Հնդեվրոպական ստուգաբանության շտեմարանում» [**S. Nikolaev**, *Database of Indo-European etymology*.-http://starling.-rinet.ru/cgi-in/response. cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\ie\piet&first (այսուհետև՝ Նիկ.)] մասնավորապես *sken- «կտրել, պոկել», *(s)ken-(d-)- «մաշկել, ճեղքել», *(s)ker-4, (s)kerə-, (s)krē- «կտրել», *(s)ko-l- «կտրել» և այլ գլխաբառերի տակ։

[2] Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան*, (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. 4, Ե., 1979, էջ 452-453։

[3] Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան*, Ե., 2010 (այսուհետև՝ ՀՍԲ), էջ 343։

kər-t-][4], *քերծ* «թեթևակի խազ՝ կտրվածք՝ ակոս» [<*(s)ker-ծ] (ՀԱԲ, 4, 573), *խզ-ել (խուզ)* «պոկել, կտրել, հատել» (որից՝ *խզ-վածք* «կտրվածք, պատռվածք» [<*khu-gʻh-] (ՀՍԲ, 328), *կիրճ* «խորաձոր» [<*(s)kēr-d-io-] (Զաք., 2016, 90), *ճեղ-ք* [<*sqel-][5], *ճաք* «փոքր ճեղք» [*skʻhə-k-], *ճաթել* «ճաքել» [<*skʻhə-t-], *կիճ* «քարի ծերպ՝ ճեղք» [<*(s)kē-d-io-], *կր-էճ (կրիճ)* «1. աման, թաղար, 2. փոքր գուռ, փոս» [<*(s)kō-r-], *կուր* «նավակ, մակույկ, տաշտակ» [<*(s)kō-r-], *կօշ* «1. ամուր կեղևով դդումից ջրաման, 2. կրիայի պատյան» [<*(s)kəu-skh-], *կոտ* «պատյան, խեցի (կրիայի)» [<*(s)ko-t-], *սկրթ-ել* «1. քերել, պոճոկել, 2. քերթել, 3. ճողոպրել, դուրս պրծնել, 4. սայթաքել, 5. կողոպտել» [*(s)kʻō-g-ro-t-], *խազ* «քերծվածք» [<*khə-gʻh-], *կորի* «ակոս, արտի առու, փոքր ջրանցք» [<*(s)ko-r-io-][6], *խուզ-ել (խոյզ)* «կտրել, հնձել» [<*kheu-gʻh-], *խզ-ել (խուզ)* «պոկել, կտրել» [<*khu –

---

[4] Տե՛ս **Ն. Սիմոնյան**, *Ստուգաբանական դիտարկումներ.*- «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն», Ե., 2016, հմ. 1 (խմբ.՝ Հ. Միրզոյան), էջ 26-32; **Հ. Զաքարյան**, *Կարիճ, կարճ, կիրճ և մի քանի այլ բառերի ստուգաբանություն.*- «Լեզուն և գրականությունը միջմշակութային հաղորդակցության համատեքստում» IV Միջազգային գիտաժողով (2016 թ. հոկտեմբերի 13-14, ՀՀ, Վանաձոր), գիտական նյութերի ժողովածու (խմբ.՝ Գ. Խաչատրյան), Ե., 2016, էջ 87-91 (այսուհետև՝ Զաք., 2016):

[5] Տե՛ս **Է. Աղայան**, *Բառաքննական և ստուգաբանական հետազոտություններ*, Ե., 1974 (այսուհետև՝ Աղ.), էջ 113-115, **Հ. Զաքարյան**, *Ճ սկզբնահնչյունով մի քանի բառերի ստուգաբանություն.* - «Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. Գիտական աշխատություններ» (խմբ.՝ Ս. Հայրապետյան), 1-2 (22), 2019, Գյումրի, էջ 228-238 (այսուհետև՝ Զաք., 2019.ա):

[6] Տե՛ս **Հ. Զաքարյան**, ***Կեղեքել, խողխողել, քակ(տ)ել, կէս*** *և մի քանի այլ բառերի ստուգաբանություն*, «Արդի հայերենագիտության խնդիրները» խորագրով առցանց գիտաժողով, ՀԳԱ ԼԻ, 2020.- http:// language. sci. am/ sites/default/ files/hovannes_ zakaryan.pdf

gʻh-] (ՀՍԲ, 346), *խիզ-ար* «մեծ սղոց» [<*khēi-gʻh-] (ՀՍԲ, 329), *խիլ (խլել)* «անջատում, խզում» [<*khēl-] (ՀՍԲ, 330), *խողխողել (խոհխոհել)* «սրատել, մորթել» [<*khol-՝ կրկնությամբ] (ՀՍԲ, 339), *խոփ* «գութանի՝ հողը ճեղքող մասը» [<*khopho-] (ՀՍԲ, 350) և այլն: Այլ լեզուներից նույնարմատ հոմանիշների օրինակներ են՝ հ.իսլ. skarð «ծակ, անցք, քարթ, կտրվածք», skor «ճեղք, ճաք, քարթ», ռուս. черево «ընդերք, փորոտիք», черва «փոսիկ» (ՀՍԲ, 343, խոր), ռուս. щель «ճեղք», մ.իռլ. scalp «ճեղք, խոռոչ», հ.իսլ. slita «պատռել, ճեղքել» (Աղ., 114-115), լատվ. skārdît «ճեղքել», լիտվ. skrañdis «փորոտիք», ռուս. щерба «ճաք, քարթ, սպի», լատվ. šḱirẽba «ճաք, ճեղք», լատ. scrobis «փոս, խոռ», մ.բ.գերմ. schreffen «ճեղքել, քերծել, քերել», մ.իռլ. cerb «սուր, հատու, կտրուկ», մ.ս.գերմ. scharven «կտրատել, ճեղքել», լատվ. šḱirpta «քառթում, թործում» (Պոկ., (s)ker-4), լատվ. caũrs «փչակ, խոռոչ», մ.իռլ. scothaid «կտրվածք» (Պոկ., skēu-6) և այլն:

Սույն հոդվածով առաջարկում ենք հ.-ե. *(s)keu- «կտրել, հատել, ճեղքել» արմատից սերված տարալեզու օրինակների այս շարքին ավելացնել հայերեն հետևյալ բառերը:

Ծերպ «1. ճեղք, արանք, բացվածք, պատռվածք, 2. անցք, ծակ, 3. ծայր, գագաթ» բառի համար Հ. Աճառյանը հավաստի ստուգաբանություն չի տվել (ՀԱԲ, 2, 437): Գ. Ջահուկյանը քիչ հավանական է համարել Հյուբշմանի՝ Աճառյանի մերժած առաջարկը՝ կապելու հ.-ե. *gʻep(h)-/*gʻebh- «ծնոտ, բերան» արմատի հետ (ՀՍԲ, 357): Ելնելով իմաստից՝ առաջարկում ենք *ծերպ* <*(s)kʻheu-ro-պ-<*(s)keu-

«կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը[7], որում *-ro-ն հ.-ե. ածանց է[8], **ա-*ն՝ հետնախալեզվյան (ներհայերենյան) աճական:

Ծործոր (ծոծոր) «1. փոքր ու նեղ ձորակ, հեղեղատ, 2. ժայռի խոռոչ, խորշ, ծերպ» բառը[9] Հ. Աճառյանը կապել է *ծորել* «հոսել» բառի հետ՝ թողնելով առանց ստուգաբանության (ՀԱԲ, 2, 469)[10]:

Իմաստով և ձևով ակնհայտորեն առնչվում է նախորդ՝ *ծերպ* բառի արմատին՝ ձայնդարձի այլ աստիճանով, ուստի առաջարկում ենք *ծործոր* <*(s)kʻhou-ro- (կրկնությամբ) ստուգաբանությունը՝ նկատի ունենալով *ծոր-* «հոսք» և *ծոր-* «ձոր» արմատների համանունություն (տե՛ս նաև ստորև՝ ծանոթություն 17): Գ. Ջահուկյանը (ՀՍԲ, 366) հնարավոր է համարել, որ *ծործոր «ձորակ, փոքրիկ հովիտ»* բառի ածանցյալ է *ծոծրակ (ծոծորակ, ծործորակ) «վզակոթի փոսիկ, պուճուճակ»* կրկնավորը: Մեր ստուգաբանությամբ հաստատվում է այդ ենթադրությունը, քանի որ ծոծրակն իսկապես ակոսաձև փոսիկ է:

---

[7] **Ծ** սկզբնահնչյունի հ.-ե. ծագման վերաբերյալ տե՛ս **Հ. Զաքարյան**, *Ծ* սկզբնահնչյունով մի քանի բառերի ստուգաբանություն.- «Ջահուկյանական ընթերցումներ» (գիտական հոդվածների ժողովածու) (խմբ.՝ Վ.Կատվալյան), Ե., 2019, էջ 35-45 (այսուհետև՝ Զաք., 2019.բ):

[8] Այս -ro ածանցի մասին տե՛ս նաև **Հ. Աճառյան**, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի,* հ. III, Ե., 1957, էջ 65-66:

[9] Իմաստի համար տե՛ս **Ս. Մալխասեանց**, *Հայերէն բացատրական բառարան*, հհ. 1-4, Ե., 1944-1945 (այսուհետև՝ Մալխ.), հ. 2, էջ 353, *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան* (այսուհետև՝ ՀԼԲԲ), հ. Բ, Ե., 2002 էջ 421:

[10] Գ. Ջահուկյանը հնարավոր է համարել *ծորել* «հոսել» բառի քարթվելական ծագումը (ՀՍԲ, 367), որ, ըստ մեզ, համոզիչ չէ: Այդ մասին տե՛ս **Հ. Զաքարյան**, *«Շառափ, ցողել, ծորալ» իմաստներով հայերեն մի քանի բառերի ստուգաբանություն.*- «Ջահուկյանական ընթերցումներ» (գիտական հոդվածների ժողովածու) (խմբ.՝ Վ. Կատվալյան), Ե., 2021, էջ 126-137 (այսուհետև՝ Զաք., 2021):

Սորսոր «ծերպ, խոռոչ» բառը թե՛ ձևով, թե՛ իմաստով շատ նման է *ծործոր* բառին: Սրա արմատական *սոր* տարբերակը նշանակում է «1. ձոր, հովիտ, 2. ծակ, խոռոչ, ծերպ, 3. բույն, որջ» (այս արմատից են՝ *սորել* «ծկթել (ատամը)», *սորան* «1. անդնդախոր կիրճ, 2. լեռնիվայր սահուղի» (ՀԼԲԲ, Ե, 281): Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը Յ. Պոկոռնու հետևողությամբ *սոր*-ը բխեցրել են հնխ. *k′ovros- «փոս, խոռոչ» նախաձևից (ՀԱԲ, 4, 245-246, ՀՍԲ, 688): Սակայն կարծում ենք՝ նախընտրելի է *սոր* արմատը պարզապես համարել *ծոր*-ի հերթագայական տարբերակ՝ հ.-ե. *(s)k′ou-ro- <*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» նախաձևով, որում *-ro-ն ածանց է:

Ծործ «1. անցք (ամբարի, ջրաղացքարի), 2. թոնրի ակ՝ օդանցք» (Մալխ., 2, 352, ՀԼԲԲ, Բ, 421) բառը ստուգաբանական բառարաններում չկա: Սա թերևս կազմված է նախորդ՝ *ծործոր* բառի արմատից՝ *ծ* ածականով: Ուստի առաջարկում ենք *ծործ* <*(s)k′hou-ro-ծ <*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը, որում *-ro-ն ածանց է, *ծ*-ն՝ ածական: Անշուշտ, այս բառի ածանցյալն է *ծործել* «թաքուն փախչել» (ՀԼԲԲ, Բ, 421) բառը (իմաստային անցման համար հմմտ. *ճողոպրել* «1. փրցնել, խլել, պոկել, 2. փախչելով փրկվել, պրծնել, ծլկել», *ճղել* «1. պատռել, ճեղքել, 2. ճողոպրել», *սկրթել* «1. քերել, պոճոկել, քերթել, 2. ճողոպրել», *ծլկել (ճլկել)* «1. ծլել, 2. փախչել, անհետանալ, աննկատ գնալ» [<*ծուլուկ <*(s)k′hōlō-g^{w}- <*(s)kel- «կտրել, անջատել»], անգլ. lam «1. ջարդել, ծեծել, 2. փախչել, ծլկել, ճողոպրել», ռուս. удрать «ծլկել, ճողոպրել» драть «պատառոտել, քրքրել, քերծել» բառից):

Ծակ «1. անցք, սոր, 2. ծերպ, ճեղք, 3. անձավ, խոռոչ, խորշ, 4. խուց, բույն, որջ, 5. բանտ, 6. խոց, 7. ականատ» բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը համարել են անհայտ ծագման (ՀԱԲ, 2,

437, ՀՍԲ, 357): Հայերենում հնուց գործածական է իր բազմաթիվ իմաստներով ու ածանցյալներով (*ծակել, ծակոտի, ծակիչ, ծակուռ, ծակոց, ծակծկոց, ծակամուտ* ևն): Իմաստից ելնելով՝ առաջարկում ենք *ծակ* <*(s)kʻhə-g^{w}- <*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը, որում *g^{w}-ն ածական է:

Ծկթել (ծկտել) «1. ծակելով դուրս գալ, ծլել, բուսնել, 2. կտրել, թոցնել, պոկել, 3. փախցնել, գողանալ» (Մալխ., 2, 344, ՀԼԲԲ, Բ, 414) բառը ստուգաբանական բառարաններում չկա: Իմաստային զարգացման առումով հմմտ. *կեղեքել* «1. պլոկել, 2. կողոպտել», *կորզել* «1. պոկել, 2. փախցնել», *շոպել* «1. պոկել, 2. խլել» և այլն: Իր բուն իմաստով սերտորեն առնչվում է նախորդ՝ *ծակ* բառին: Առաջարկում ենք *ծկթ-ել (ծկտ-ել)* <*ծուկ-թ/տ- <*(s)kʻhō-g^{w}- <*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը, որում *ծուկ- արմատը *ծակ*-ի ձայնդարձային տարբերակ է, *g^{w}-ն հ.-ե. ածական է, իսկ *թ/տ*-ն՝ հետնախալեզվյան ածական:

Ծկռթ(վ)ել «սկրթվել, քերծվել (մաշկը)» (Մալխ., 2, 344, ՀԼԲԲ, Բ, 414) բառը ստուգաբանական բառարաններում չկա: Սրան ձևով և իմաստով գրեթե նույնական է վերոհիշյալ *սկրթ(վ)ել* բառը (*ս/ծ* հերթագայությամբ և *ր–ռ* սաստկական անցմամբ): Ակնհայտ է հատկապես ձևային նմանությունը նաև *ծկթ-ել* բառի հետ: Առաջարկում ենք *ծկռթ-ել* <*ծուկտ-թ- <*(s)kʻhō-g^{w}-ro- <*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը, որում *-ro-ն ածանց է, *g^{w}-ն հ.-ե. ածական է, իսկ *թ*-ն՝ հետնախալեզվյան ածական:

Ծմին «ծակ, շնչանցք, շնչահան» բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը համարել են անհայտ ծագման (ՀԱԲ, 2, 464, ՀՍԲ, 365): Իմաստից ելնելով՝ առաջարկում ենք *ծմին* <*ծում-ին <*(s)kʻhō-m- <*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը, որում *m-ն ածա

կան է *–ին*-ը՝ վերջածանց (հմմտ. *եղև-ին, ոստ-ին, դարբ-ին* (ՀԱԲ, 1, 636) և այլն):

Ջոր «կիրճ, ծործոր, նեղ հովիտ, խոր հեղեղատ, խրամ» բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 3, 158)։ Գ. Ջահուկյանը կասկածով բխեցրել է հ.-ե. *g′houoro-՝ *g′heu- «լցնել, թափել» արմատից (ՀՍԲ, 477), սակայն սա Պետերսոնի կարծիքն է, որը մերժել է Հ. Աճառյանը (ՀԱԲ, նույն տեղում)։ Նկատի ունենալով վերոհիշյալ *ծոր-, սոր* հոմանիշ արմատների հետ նաև ձևային մերձավորությունը (*ձ/ծ/ս* հերթագայությամբ), այլև վերոհիշյալ նույնարմատ *խոր*-ը (որից՝ *խորխորատ* «խոր փոս, վիհ, անդունդ»)՝ առաջարկում ենք *ձոր* <*(s)k^{w}hou-ro- <*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը, որով փաստորեն սահմանում ենք **(s)k^{w}h > ձ* հնչյունական համապատասխանությունը՝ ի լրումն բառասկզբի **sk-* հնչյունակապակցության հայերեն անդրադարձների **(s)k > ք, *(s)k′ > ս, *(s)kh > խ, *sk > կ, *sk′ > ց, *skh > շ, *(s)k′h > ծ, *sk′h > ճ, *(s)k^{w}h > զ, *sk^{w}h > ժ, *sk^{w}h > ջ* շարքի[11]: Այս վարկածի օգտին են վկայում նաև *ձող – զոլ – ցօղ(ուն) – ջոխ – ճաղ – ճիւղ – շիւղ – ծեղ – ճեխ – քեղ, ձաղկ – ջախ (ջաղջ, ջանջխ) – ջալ (ջայլ) – ճախ – ցախ, ձաղ – ծաղր, ձորձորենի – ծոր(ծոր)ենի «կոծոխուրենի», ձրձել – շորթել – կորզել, ձորձ – քուրձ – քուրջ, ձանձաղ – ծանծաղ(ամիտ) – ցանցառ(ամիտ)* և այլ բառափնջերում առկա *ձ/զ/ջ/ճ/շ/ծ/ք, ձ/ջ/ճ/ց, ձ/ծ, ձ/շ/կ, ձ/ք,*

[11] Այս շարքի մասին տե՛ս նաև Ջաք., 2019. ա, 228-229, Ջաք., 2019.բ, 35-38, Ջաք., 2021, **Հ. Ջաքարյան**, *«Յատկել, ցայտել, ժայթքել» իմաստներով հայերեն մի քանի բառերի ստուգաբանություն.*- «Ջահուկյանական ընթերցումներ», ակադեմիկոս Գևորգ Ջահուկյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված հայերենագիտական միջազգային առցանց գիտաժողովի նյութեր (Երևան, 2020 թ., դեկտեմբերի 17-18) (խմբ.՝ Վ. Գատվալյան), Ե., 2020, էջ 65-76:

ձ/ծ/ց հերթագայությունների դեպքերը, որոնք բառասկզբի **sk-*ի հնարավոր զարգացումների շրջանակում են: Ինչ վերաբերում է «կտրել, ճեղքել- ձոր, կիրճ» իմաստային կապին, ապա դրա վկայությունն է բարբառային *ձորթել* «կտրել, հատել» բառը (ՀԼԲԲ, Գ, 340), որն ակնհայտորեն կապ ունի *ձոր* արմատի հետ՝ *թ* ածականով (տարալեզու զուգահեռներ տրված են ստորև՝ *խոխոմ* բառի առիթով): Նույն արմատից է նաև *ձորել* «փախչել» (Մալխ., 3, 180) բառը (իմաստային անցման համար տե՛ս վերը՝ *ծործել* «փախչել» բառի առիթով բերված զուգահեռները): Հմմտ. նաև վերոհիշյալ նույնարմատ *կիրճ, խարաւի* բառերը:

Խոռ «1. փոս, ճեղք, փչակ, ծերպ, 2. անցք, բացվածք (պատի), 3. խրամ, ձորակ, 4. կտոր, հատված, 5. տձև, խեղված» (որից՝ *խոռել* «1. պատի մեջ անցք բացել, 2. վերք բացել, 3. սիրտը կոտրել, 4. մի մաս կտրելով՝ եղծել, խեղել», *խոռոչ (խոռոջ, խորոջ)* «փոս, ծակ», *խոռնոքիլ* «մարմինը վնասել՝ խեղել», *անխոռ* «անեղծ, ամբողջական», *խոռատ* «կիսատ, կոտրված», *խոռուկ* «բերանը կոտրած (աման)», *խոռճակ* «պատի ծերպ», *խոռճել* «փոս բացել», *խոռճկել* «հորել, թաղել», *խոռն* «միջլեռնային իջվածք», *խոռնացնել* «խորացնել») բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը համարել են փոխառություն արամ. hōrā (կամ xōrā) «ծակ, խոռոչ» ձևից (ՀԱԲ, 2, 398-399, ՀՍԲ, 342): Համոզիչ չէ այն, որ *խոռ, խոր, խորշ* հոմանիշ հարանուններից մեկը մեկնաբանվել է որպես սեմական փոխառություն, իսկ մյուսները՝ ո՛չ, կամ որ *խոր, խորշ* (նաև *հոր*) բառերը Գ. Ջահուկյանը համարել է բնիկ, իսկ *խոռ* -ը՝ ո՛չ: Մինչդեռ *ր – ռ* լծորդությունը հայերենում շատ սովորական է (հմմտ. *մոռ – մոր(ի), կեռ – կոր, սեռ – սեր(ունդ), թառամ – թարշամ, մաճառ – մաճար, տառ – տարր,*

թիռ – թեր, շուռ – շուրջ ևն)։ *Խոռ* արմատը հայերենում իմաստային ու գործառական լայն զարգացումներ ունի, և եթե սեմական լեզուներում էլ կա համանուն կամ հարանուն արմատ, ապա դա կա՛մ պատահականություն է, կա՛մ նոստրատիկ ընդհանրություն։ Իսկ *խոռ* արմատը, որ փաստորեն *խոր*-ի տարբերակ է (հմմտ. հատկապես *խոռնացնել-խորացնել* զույգը) տրամաբանորեն պետք է բխեցնել հ.-ե. նույն նախաձևից, ինչ *խոր (խորշ)*-ը։ Հետևաբար առաջարկում ենք *խոռ* <*khou-ro-s- <*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը, որում *s-ն ածական է[12]։

Ջառ «անձավ, խոռոչ» բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը չեն ստուգաբանել (ՀԱԲ, 4, 123, ՀՍԲ, 650)։ Սրա հոմանիշներ են *սոր, ծերպ, խոռ, խորշ, խոռոչ*, որոնց հետ նաև ձևային նմանությունը (ձայնդարձային տարբերությամբ) հիմք է տալիս ենթադրելու նույնարմատություն։ Ուստի առաջարկում ենք *ջառ* <*skʷhəu -ro-s-<*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը, ուր *s-ն ածական է, *-ro-ն՝ ածանց (ջ սկզբնահնչյունի մասին տե՛ս Ջաք., 2021)։

Խոխոմ (խոխում, խոհում) «1. թփոտ ձոր, նեղ ծործոր, 2. առվամեջ, հոսանքի հուն» բառի ստուգաբանության մասին հայտնել են հակադիր կարծիքներ։ Խնդիրն այն է, որ ըստ երևույթին գործ ունենք իմաստով բաղարկված համանունների հետ, և պետք է տարբերել մի կողմից՝ *խոխոմ* «ձոր», մյուս կողմից՝ *խոխոմ (խխում)*

[12] Հ.-ե. *rs կապակցությունը հայերենում կարող է տալ թե՛ *ռ*, թե՛ *րշ*, հմմտ. *մոռ, մոշ (<*մորշ)* <*mor-s- (ՀԱԲ, 534, մոռ, ՀԼՊ, 255), *թոռոմ, թորշոմ* <*tor-s- (ՀԱԲ, 2, 155-156, թառամ)։ Նույնպիսի տարբերակային զույգ պիտի համարել *խոռ- խորշ* բառերը։ Այս տարբերակայնությունը կարող է հարաբերակցվել թե՛ տարածքային, թե՛ ժամանակային գործոնի հետ։

«թաց(ություն)» բառերը։ Այս վերջինի ածանցյալներ ու տարբերակներ են *խոխոմել (խողոմել*[13]*, խոխել)* «ոռոգել, լավ ջրել», *խոխոմեալ (խողոմեալ)* «ջրառատ» (ՀԱԲ, 2, 386), *խոխոմել (խխմել)* «ջուր բխել, ջուր վազել» (Մալխ., 2, 280), *խոխմել* «ալյուրը խոնավությունից բորբոսնել» (ՀԼԲԲ, Բ, 347), *խողմել* «ցանելուց առաջ արտը ջրել՝ հողը փափկացնելու համար» (ՀԼԲԲ, Բ, 348), *խխում (խուխում)* «թաց, խիստ թրջված» (որից՝ *խխմել* «1. ջրել, ոռոգել, 2. հեղուկ ներծծել, 3. ջրից փափկել՝ կակղել, 4. խոնավությունից վնասվել, 4. լխկել (ծիրանը ևն)», *խխվել* «1. ջրից փափկել՝ կակղել») (Մալխ., 2, 267, ՀԼԲԲ, Բ, 333-334) բառերը։ Սրանց արմատը ակներևաբար *խոխ* (*խող*)-ն է՝ *-ում* ածանցով։ Սակայն Հ. Աճառյանը, խոխոմ-հիմքն ըստ երևույթին դիտարկելով որպես կրկնավոր կազմություն (*խում+խում*), կապել է *խում* «ըմպում» արմատի հետ (ՀԱԲ, 2, 386), որն էլ համարել է փոխառություն կովկասյան լեզուներից (ՀԱԲ, 2, 418-419)։ Նա սրանց հետ նույնարմատ է համարել նաև *խոխում* «ձոր» բառը՝ փաստորեն դարձյալ իրար կապելով «ջուր» և «ձոր» իմաստները[14] (ՀԱԲ, 2, 386)։ Գ. Ջահուկյանը առանձնացրել է *խում*

---

[13] Ղ *-խ* անցման համար հմմտ. *ածուղ- ածուխ, սանդուղ - սանդուխ, գազաղ - գազախ* ևն։

[14] *Ծոր* «հոսք» և *ծործոր* «նեղ ձոր», *խոխում (խխում)* «թաց(ություն) և *խոխում (խոխում)* «ձոր, ծործոր» բառերի արմատների համանունության առիթով պետք է նկատի ունենալ հետևյալը։ «Ջոր, կիրճ» նշանակող տարբեր բառեր կարող են ծագած լինել տարբեր բնիմաստներից։ Հ. Աճառյանը *ծոր* բառի ստուգաբանության առիթով բերել է «հոսող ջուր (գետ) > ձոր» իմաստային անցման օրինակներ որոշ լեզուներից (արաբ. vād, թրք. dere «1. գետ, 2. ձոր») (ՀԱԲ, 468-469)։ Բայց տվյալ դեպքում իմաստային անցման այս ուղին ընտրելու դեպքում նույնանում են հ.-ե. համանուն *sk'ei- «կտրել, ճեղքել» և *sk'ei- «ցատկել, ժայթքել» արմատները՝ առաջ բերելով իմաստների խառնաշփոթ և տանելով դեպի գերանորոշություն (ռելյատի-

և *խոխում* «ձոր» բառերը՝ *խուս*-ը համարելով բնիկ (ՀՍԲ, 348), իսկ *խոխում* «ձոր»-ը՝ թերևս խեթալուվական աղբյուրից փոխառություն (<խեթ. hunhuan «հոսանք, հեղեղ, ալիք») (ՀՍԲ, 338)։ Այսինքն՝ այնուամենայնիվ դարձյալ կապել է ջրի հետ։ Մինչդեռ *խոխում* «ձոր»-ը իմաստով ուղղակի առնչվում է վերոհիշյալ *ձոր, կիրճ, ծործոր, սոր, խոռ* բառերին, և քանի որ նաև ձևն է թույլ տալիս դրանց հետ նույնարմատ համարելու, առաջարկում ենք *խոխ-ում* <*(s)kho-kh- <*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» (*խող-ում* <*(s)kho-l-) ստուգաբանությունը, որում *kh-ն (*l-ն) ածական է (*-ում/-ում/-ամ/-եմ/-իմ* ածանցի համար հմմտ. *խորշ-ոմ (տե՛ս նաև ՀԱԲ, 2, 410, խորշ 1), խոր-ոմ, կնգ-ում, թառ-ամ, թարշ-ամ, խար-ամ, խաշ-ամ, խոհ-եմ, համ-եմ, ուշ-իմ* և այլն)։ «Կտրել, ճեղքել – ձոր, կիրճ» իմաստային կապի համար հմմտ. ռուս. ущелье «կիրճ» (щель «ճեղք»-ից[15]), բուլղ. проло́м «ձոր, կիրճ» (лом- «ճեղք, ճաք, կոտրվածք» արմատից[16]), գերմ. Kluft «1. ծերպ, ճեղք, ճաք, 2. ձոր, կիրճ, անդունդ, վիհ» (< նախագերմ. *kluftiz «ճեղքում», որից՝ անգլ. cleft «1. ճեղք, 2. կիրճ» (տե՛ս ՎԲԱ, Kluft)) բառերը, վերոհիշյալ *ձորթել* «կտրել, հատել» և *ձոր* «կիրճ» նույնարմատ բառազույգը։

վիզմ)։ Մեր նախընտրած ուղին տվյալ դեպքում այդպիսի բարդությունների և հակասությունների տեղիք չի տալիս։

[15] Հմմտ. նաև լիտվ. skélti, skeliù, լատվ. šķel^t, šķeļu «ճեղքել», լատվ. šķèle «1. կտոր, 2. հագուստի կտրվածք», šķila «բեկոր, ծղան, ճղոն», լիտվ. skiltis «կտրված մաս», skylẽ «ծակ», հ.իսլ. skilja «բաժանել, ճեղքել», հուն. σκάλλω «կտրում եմ, փորում եմ», հայ. *ցեղուլ* «ճեղքել, պատռել», խեթ. iškallāi- «կոտրել, պոկել», ռուս. скала́ «ժայռ, քերծ», ско́лок «բեկոր», ско́лька «հատված» (տե՛ս *Викисловарь*.-https://ru.wiktionary.org/wiki (այսուհետև՝ ՎԲՌ), ще́лье):

[16] Տե՛ս *Wiktionary*.- https://en.wiktionary.org/wiki (այսուհետև՝ ՎԲԱ), проло́м:

Ծոց «1. գիրկ, գոգ, 2. ծվար, ընդերք (երկրի), 3. կուրծք, լանջ, 4. արգանդ, 5. խորշ (ծովի)» բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը համարել են անհայտ ծագման (ՀԱԲ, 2, 469-470, ՀՍԲ, 367)։ Սա մասամբ հոմանիշ է վերոհիշյալ *խորշ, խինձ* բառերին, իսկ ձևով նման է *ծործ, խուց* բառերին, որոնք բոլորն էլ նույնարմատ են։ Իմաստային և ձևային այս առնչություններից ելնելով՝ առաջարկում ենք *ծոց* <*(s)kʻho-skʻ- <*skʻeu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը, որում *skʻ-ն աճական է։

Ծրար «1. կապոց, 2. փաթեթ, 3. քսակ, 4. կծիկ» բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը, հետևելով Հյուբշմանին, համարել են փոխառություն ասոր. ṣərār(ā) «քսակ» բառից (ՀԱԲ, 2, 475-476, ՀՍԲ, 369)։ Սակայն սա ոչ միայն ավանդված է Vդարից, այլև տարածված է բարբառներում, ուստի կասկածելի է փոխառյալ լինելու վարկածը։ Որպես այլընտրական վարկած՝ առաջարկում ենք *ծրար* < **ծուր-ար* <*(s)kʻhō-ro- <*skʻeu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը, որում *ro-ն հ.-ե. ածանց է, *-ար*-ը՝ հետնախալեզվյան (*-ար* ածանցի համար հմմտ. *գալ-ար, պալ-ար, կերպ-ար, տիպ-ար, պատահ-ար* ևն)։

Ծուար «1. հավաքատեղ, կայան, բույն, 2. (բրբռ.) ծովախորշ, ուր հավաքվում են ձկները» բառը (որից՝ *ծուարիլ* «1. ամփոփվել, կծկվել, կուչ գալ, 2. հավաքվելով պահվել, ծածկվել, սալարվել, սաքրվել») բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 2, 470)։ Գ. Ջահուկյանը համարել է անհայտ ծագման, թեև *ծ/թ* հերթագայությամբ քիչ հավանական կապ է ենթադրել հ.-ե. *steuə- «խտանալ, գնդվել» արմատի հետ (ՀՍԲ, 367), իսկ մեկ այլ առիթով փորձել է

կապ տեսնել նոստրատիկ լեզուների «կենդանիների խումբ» իմաստով արմատների հետ[17]: Վերոհիշյալ *ծոց, խուց, խորշ, խինձ, խոր, խորշ, սոր, ծոր* և այլ բառերի հետ իմաստային կապի հիման վրա առաջարկում ենք *ծուար* <*ծու-ար <*(s)kʹhō- <*skʹeu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը[18], որում *-ար*-ը ածանց է (այս ածանցի մասին տեʹս վերը՝ *ծրար* բառի առիթով):

Ծպտիլ «1. կերպարանափոխվելով թաքցնել ինքնությունը, դիմակավորվել, 2. խուսափել, փախչել, 3. ծածկվել, քողարկվել, թաքնվել» բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 2, 475): Գ. Ջահուկյանը կասկածով ենթադրել է փոխառություն ակկադ. sibtu «մի զգեստ» կամ subātu(m) «կտոր, զգեստ, հագուստ» բառից (ՀՍԲ, 369), որ իմաստաբանորեն բավականաչափ համոզիչ չէ: Առաջարկում ենք մեկ այլ վարկած՝ ենթադրելով **ծուպտ-* «ծածկոց, թաքստոց» արմատ՝ <*(s)kʹhō-b-t- <*(s)kei- «ծածկել, փաթաթել» <*skʹeu- «կտրել, ճեղքել» հ.-ե. նախաձևերով, նախալեզվյան **b* և հետնախալեզվյան *t* աճականներով: Այստեղ առկա է «կտրել, ճեղքել – կտոր, կաշի – ծածկ(վ)ել – թաքնվել» իմաստային անցում (դրա մասին տեʹս նաև Զաք., 2016):

Ծածուկ «1. փակ, գաղտնի, 2. անիմանալի, խրթին» բառը (որից՝ *ծածկել* «1. փակել, 2. շերտապատել, 3. պահել, թաքցնել, քողարկել» և հետադարձ բառակազմությամբ՝ *ծածկ* «1. տանիք, 2. պաշտպանիչ շերտ») Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը չեն ստուգաբանել (ՀԱԲ, 2, 437, ՀՍԲ, 357): Հ. Աճառյանը համարել է պարզ

---

[17] **Գ. *Ջահուկյան***, *Հայերենի անհայտ ծագման բառարմատները.*- «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, հմ. 2 (խմբ.՝ Մ. Ներսիսյան), էջ 65:

[18] Հնարավոր է ենթադրել նաև ստուգաբանության *ծուար* <*(s)kʹhōə-ro- <*skʹeu- «կտրել, ճեղքել» տարբերակը, որում **-ro-*ն ածանց է:

բառ (ՀԱԲ՝ նույն տեղում)[19], Գ. Ջահուկյանը ենթադրել է կա՛մ կրկնավոր՝ *ծուկ-* արմատից (հմմտ. *մամուլ, մամուռ*), կա՛մ ածանցավոր բառ՝ *ծած-ուկ*) (ՀՍԲ՝ նույն տեղում)։ Կարծում ենք՝ ավելի հավանական է կրկնավորի տարբերակը, որի օգտին են վկայում «փակ» ընդհանուր իմաստով *ծուկ (ծուկի)* «աչքերը փակելով խաղ» (Մալխ., 2, 353), *ծուկ* «սափոր» (Մալխ., 2, 353), *ծուկալ*[20] «նեղբերան հողե սափոր, պուտուկ» (ՀԼԲԲ, Բ, 429) բառերը։ Սափորը վերջին հաշվով յուրատեսակ խորշ, փոքրիկ խցիկ է՝ հեղուկ պահելու համար։ Հետևաբար կարելի է ենթադրել **ծուկ* «1. խորշ, խցիկ, 2. սափոր, փակ ման» բնիմաստով սկզբնաձև՝ <*(s)kʹhō-gʷ- <*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությամբ, որում *gʷ-ն աճական է։ Այս նույն արմատի *ծկ- (<*ծուկ)* տարբերակն է առկա նաև վերոհիշյալ *ծկթել, ծկռթվել* բառերում։

Ծիʹկ «ծուկի, ճիʹթ» բառը, որ ստուգաբանական բառարաններում բացակայում է, անշուշտ վերոհիշյալ *ծուկ* արմատի ձայնդարձային տարբերակն է (նախաձևը՝ *(s)kʹhē-gʷ-)։ Սրանից են *ծիկ անել, ծ(ի)կրակել (ծկլատել, ծկլել, ծկլալ, ծկլտալ, ծլլալ, ծլկտալ, ծլվտալ, ծկլուկ անել, ծկլուտ անել)* «1. թաքնված տեղից դիտել, 2. մի պահ երևալ ու ծածկվել, 3. սուր հայացքը հառել», *ծկըլ-մկըլ* «ծկլտալով, աչքերը հառած, անհամբեր սպասելով» (Մալխ., 2, 338, 344, ՀԼԲԲ, Բ, 414) բառերը։ Այսպիսով ունենում ենք արմատային *ծիկ/ծուկ/ծակ* ձայնդարձային շարքը։

[19] Մեկ այլ առիթով նա *ծածուկ*-ը համարել է կրկնավոր (**Հ. Աճառյան,** *Հիակատար քերականություն հայոց լեզվի,* հ. III, Ե., 1957, էջ 90)։

[20] Այս բառի *-ալ* ածանցի համար հմմտ. *ծաւ-ալ, տարգ-ալ, թաւ-ալ, տապալ-ել* ևն։

Ճի՛կ «ծուկի, ճի՛թ» (որից՝ *ճիկ անել, ճիկ-վիկ անել* «որևէ տեղից թաքուն նայել») բառը (ՀԼԲԲ, Գ, 387) *ծիկ*-ի հոմանիշն է և հարանունը: Սա նույնպես բացակայում է ստուգաբանական բառարաններում: Դժվար չէ ենթադրել, որ *ծիկ*-ը և *ճիկ*-ը նունարմատ են՝ *ծ/ճ* հերթագայությամբ: Ուստի *ճիկ*-ի նախաձևը կլինի՝ *sḱhē-g^{w}-<*(s)keu- «կտրել, ճեղքել», որում *g^{w}-ն ածական է:

Ճի՛թ «ծուկի, ծի՛կ» (որից՝ *ճիթ անել* «1. ծուկի անել, 2. Պտուղները տերևների միջից փայլփլել՝ երևալ՝ ծիկրակել» (Մալխ., 3, 209)) բառը ստուգաբանական բառարաններում չկա[21]: Նախորդ՝ *ծուկ(ի), ծիկ, ճիկ* բառերի հետ իմաստային կապից (հոմանշությունից), ինչպես նաև ձևային նմանությունից ելնելով՝ ենթադրում ենք նաև ծագումնաբանական առնչություն՝ առաջարկելով *ճիթ* <*sḱhē-t-< *(s)keu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը, որում *t-ն ածական է:

Ճլզել «1. աչքերը կկոցել 2. պառկած տեղից կիսափակ աչքերով նայել» (Մալխ., 3, 212, ՀԼԲԲ, Գ, 392) բառը չկա ստուգաբանական բառարաններում: Իմաստից և ձևից ելնելով՝ առաջարկում ենք *ճլզել*<*ճզլել* (դրափոխությամբ)<*ճզել*<*ճիզ-ել* <*sḱhē-gʻh- <*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը, որում gʻh-ն հ.-ե. ածական է, *լ*-ն՝ բարբառային սաստկական դրափոխված միջածանց (հմմտ. *բկլլիկ, փամփլլիկ, դմբլլո, խաբլլան, վախկլլոտ* ևն):

Ճկուռ (բրբռ. *ջիգոռ, ջոգուռ*) «կացին, փայտահատի տապար» բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը չեն ստուգաբանել (ՀԱԲ, 3, 205, ՀՍԲ, 494), սակայն Գ. Ջահուկյանը նկատել է, որ նման է *սակուր (սակր)* «մարտական կացին» բառին, որ համարվում է փո-

[21] Կա դրա *ճիկ* «ճիչ, աննշան ձայն» համանունը, որ համարվում է բնաձայնություն (ՀԱԲ, 3, 199, ՀՍԲ, 493):

խառություն արամ. saqūriā ձևից, որն իր հերթին փոխառություն է լատիներենից (ՀԱԲ, 4, 160, ՀՍԲ, 663)։ Լատ. securis (ինչպես նաև նախասլավ. *sekyra-) «կացին» բառի արմատը բխեցվում է հ.-ե. *sek- «կտրել» նախաձևից (ՎԲԱ, securis)։ Հայերեն *ճկուռ*-ը ակնհայտորեն հ.-ե. ծագման ինքնուրույն զարգացում է, որի համար առաջարկում ենք *ճկուռ* <*ճիկ-ուռ <*sk′hē-g^{w}- <*(s)keu- <*sek- «կտրել, ճեղքել» ստուգաբանությունը, որում *g^{w}-ն աճական է (*-ուռ* ածանցի համար հմմտ. *ծակ-ուռ, ճմ-ուռ, ակն-ուռ, ճապ-ուռ* և այլն (տե՛ս նաև *Հայոց լեզվի պատմական քերականություն*, Ե., 1975, էջ 88))[22]։

Շաղափ «ծակիչ, գայլիկոն, գչիր» բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը չեն ստուգաբանել (ՀԱԲ, 3, 489, ՀՍԲ, 579)։ Սա ըստ երևույթին ածանցավոր բառ է՝ *շաղ-ափ* (ածանցի համար հմմտ. *խուս-ափ-ել, սարս-ափ, թարթ-ափ, շարշ-ափ, խարխ-ափ, խարշ-ափ, տար-ափ, շառ-ափ* ևն)։ Նկատի ունենալով իմաստային կապը վերոհիշյալ *սոր, ծերպ, ծործ, ծակ, ծկթել, ծմին, խոռ* և այլ բառերի հետ՝ առաջարկում ենք *շաղափ* բառի արմատը ևս կապել դրանց ընդհանուր հ.-ե. արմատի հետ *շաղ-ափ* <*skhə-l- <*(s)keu- «կտրել, ճեղքել» բանաձևով, որում *l-ն աճական է։

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ ներկայացրինք հայերեն մի շարք բառեր (*ծերպ, ծործոր, սորսոր, ծործ, ծակ, ծկթել, ծկոթ(վ)ել, ծմին, ձոր, խոռ, ջառ,*

[22] Այլալեզու նույնարմատ զուգահեռներից են՝ ռուս. секи́ра, ուկր. соки́ра, լեհ. siekiera «կացին», լատ. secēna «քուրմի սակր», վ.բ.գերմ. segansa «գերանդի», seh «խոփ», sëga, saga «սղոց», ալբ. shat «բրիչ, քաղհանիչ», ռուս. сечь, секать «հատել, կտրել», լատ. secō, -āre «էտում եմ», իռլ. ésgid «հատում է, կտրում է» (ՎԲՌ, секи́ра, сечь), անգլ. saw, գերմ. Säge, ֆրիզ. seaga, հոլ. zaag, դան. sav, շվեդ. såg, իսլ. sög, իտալ. sega «սղոց» (ՎԲԱ, saw)։

խոխոմ, ծոց, ծրար, ծուար, ծպտիլ, ծածուկ, ծի՛կ, ճի՛կ, ճի՛թ, ճլզել, ճկուռ, շաղափ և այլն), որոնք մինչ այժմ համարվել են կա՛մ հավաստի ստուգաբանություն չունեցող (անհայտ ծագման), կա՛մ փոխառություն այլ լեզվից: Հնչյունային, ձևույթային և իմաստային վերլուծությունների հիման վրա առաջարկվել են ստուգաբանության նոր վարկածներ, որոնց համաձայն՝ դրանք սերված են հ.-ե. *(s)keu- (<*sek-) «կտրել, հատել, ճեղքել» արմատից:

Օգտագործված գրականություն

Աղայան Է., Բառաքննական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Ե., 1974:
Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. III, Ե., 1957:
Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հհ. 1-4, Ե., 1971-1979:
Զաքարյան Հ., «Շառափ, ցողել, ծորալ» իմաստներով հայերեն մի քանի բառերի ստուգաբանություն.- «Զահուկյանական ընթերցումներ» (գիտական հոդվածների ժողովածու) (խմբ.՝ Վ. Կատվալյան), Ե., 2021, էջ 126-137:
Զաքարյան Հ., «Ցատկել, ցայտել, ժայթքել» իմաստներով հայերեն մի քանի բառերի ստուգաբանություն.- «Զահուկյանական ընթերցումներ», ակադեմիկոս Գևորգ Զահուկյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված հայերենագիտական միջազգային առցանց գիտաժողովի նյութեր (Երևան, 2020 թ., դեկտեմբերի 17-18), Ե., 2020, էջ 65-76:
Զաքարյան Հ., *Ծ* սկզբնահնչյունով մի քանի բառերի ստուգաբանություն.- «Զահուկյանական ընթերցումներ» (գիտական հոդվածների ժողովածու), Ե., 2019, էջ 35-45:

Զաքարյան Հ., Կարիճ, կարճ, կիրճ և մի քանի այլ բառերի ստուգաբանություն.- «Լեզուն և գրականությունը միջմշակութային հաղորդակցության համատեքստում» IV Միջազգային գիտաժողով (2016 թ. հոկտեմբերի 13-14, ՀՀ, ք. Վանաձոր), գիտական նյութերի ժողովածու (խմբ.՝ Գ. Խաչատրյան), Ե., 2016, էջ 87-91:
Զաքարյան Հ., Կեղեքել, խողխողել, քակ(տ)ել, կէս և մի քանի այլ բառերի ստուգաբանություն, «Արդի հայերենագիտության խնդիրները» խորագրով առցանց գիտաժողով, ՀԳԱ ԼԻ, 2020.- http://language.sci.am/sites/default/files/hovannes_zakaryan.pdf
Զաքարյան Հ., ճ սկզբնահնչյունով մի քանի բառերի ստուգաբանություն.- «Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. Գիտական աշխատություններ», 1-2 (22), 2019, Գյումրի, էջ 228-238:
Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հհ. Ա-Է, Ե., 2001-2012:
Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, Ե., 1975:
Մալխասեանց Ս., Հայերէն բացատրական բառարան, հհ. 1-4, Ե., 1944-1945:
Ջահուկյան Գ., Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010:
Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987:
Ջահուկյան Գ., Հայերենի անհայտ ծագման բառարմատները.- «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, 2, էջ 62-77:
Սիմոնյան Ն., Ստուգաբանական դիտարկումներ.-«Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն», Ե., 2016, 1, էջ 26-32:
Nikolaev S., *Database of Indo-European etymology.* - http://starling.-rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\ie\piet&first
Pokorny J., *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.* Bern-München, 1959.- http://dnghu.org/indoeuropean.html

Wiktionary / https://en.wiktionary.org/wiki
Викисловарь / https://ru.wiktionary.org/wiki

Zakaryan Hovhannes – Etymology of Several Armenian Words Meaning "Slit, Cavity". – The article, dwelling upon phonetic, morphemic and semantic analyses, puts forward the following new etymologies of words that all come from the PIE root *(s)keu- "to cut, to split" <*sek- "to cut, cut off, sever": *ծէրպ* "slit"<*(s)kʻheu-ro-ɯ-, *ծործոր* "gulch"< *(s)kʻhou -ro-, *ծակ* "hole" <*(s)kʻhə-g^{w}-, *ձոր* "gorge, canyon" <*(s)kʻ^{w}hou-ro-, *խոռ* "pit, slit, hollow" <*khou-ro-s-, *ջառ* "cave, grotto, hollow" <*skʻ^{w}həu-ro-s-, *խոխ-ոմ* "gorge, gulch" <*(s)kho-kh-, *ծոց* "1. embrace, 2. gulf" <*(s)kʻho-skʻ-, *ծու-ար* "nest" <*(s)kʻhō-, *ծածուկ* "secret, covert" <*ծուկ <*(s)kʻhō-g^{w}-, *ջող-ափ* "borer, drill" <*skhə-l- etc.

Keywords: Proto-Indo-European, root variants, initial sound, determina tive, vowel gradation, s-mobile, affix.

Hovhannes Zakaryan, PHD in Philology, Associate Professor, the Head of Linguistic Department of "Tatev" Center of Research and Education,

Закарян Оганес- Этимология некоторых армянских слов, обозначающих "щель, каверна". - В настоящей статье на основе фонетического, словообразовательного и семантического анализов предлагаются следующие новые этимологии слов, которые все происходят от ПИЕ корня *(s)keu- "резать, раскалывать" <*sek- "отрезать, разорвать": *ծէրպ* "щель" <*(s)kʻheu-ro-ɯ-, *ծործոր* "овраг, узкое ущелье" < *(s)kʻhou-ro-, *ծակ* "отверстие" <*(s)kʻhə-g^{w}-, *ձոր* "ущелье, каньон" < *(s)kʻ^{w}hou-ro-, *խոռ* "яма, щель, дупло" <*khou-ro-s-, *ջառ* "пещера, грот, дупло" <*skʻ^{w}həu-ro-s-, *խոխ-ոմ* "ущелье, овраг" <*(s)kho-kh-, *ծոց* "1. объятие, 2. залив" <*(s)kʻho-skʻ-, *ծու-ար* "гнездо" <*(s)kʻhō-, *ծածուկ*

“скрыто, тайно” <*ծուկ <*(s)kʻhō-g^{w}-, *շաղ-ալի* “сверло, бурав” < *skhə-l- и т. д.

Ключевые слова: праиндоевропейский язык, корневые варианты, начальный звук, детерминатив, чередование, s-mobile, аффикс.

Оганес Закарян, к.ф.н., доцент, руководитель лингвистического отдела Научно-образовательного комплекса "Татев".

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

«ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ» ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ՝ ՆՎԻՐՎԱԾ ՀՀ ԳԱԱ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ 80-ԱՄՅԱԿԻՆ

2023թ. նոյեմբերի 2-3-ը ՀՀ ԳԱԱ Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում կայացավ «Հայոց լեզվի պատմության հիմնախնդիրներ» խորագրով միջազգային գիտաժողով, որ նախաձեռնել էր հայոց լեզվի պատմության բաժինը: Գիտաժողովին մասնակցում էին Հայաստանի ուսումնագիտական տարբեր հաստատությունների գիտնականներ (ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ, արևելագիտության ինստիտուտ, քիմիական ֆիզիկայի ինստիտուտ, ԵՊՀ, «Տաթև» գիտակրթական համալիր, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան), ինչպես նաև հետազոտողներ ԱՄՆ-ից, Ֆրանսիայից և Չինաստանից: Գիտաժողովի աշխատանքներն ընթացան առկա և առցանց:

Գիտաժողովը սկսվեց ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի տնօրեն Վիկտոր Կատվալյանի բացման խոսքով: Նա կարևորեց հայոց լեզվի պատմական զարգացմանն առնչվող ուսումնասիրությունների դերը գիտության զարգացման և գիտական ձեռքբերումների լուսաբանման տեսանկյունից:

Գիտաժողովում հնչած զեկուցումներն աչքի ընկան թեմատիկ բազմազանությամբ՝ ընդգրկելով հայոց լեզվի պատմության տարբեր փուլերի և խնդիրների առնչվող հարցեր: Զեկուցումների մեծ մասը վերաբերում էին հայոց լեզվի կառուցվածքի բոլոր մակարդակների պատմական քննությանը՝ հնչյունաբանության, բառագիտության, ձևաբանության, իմաստաբանության:

Պատմական հնչյունաբանությանն էին առնչվում «Հայերենի *ը* ձայնավորի մասին» (Վ. Կատվալյան), ««Ու» երկտառ նշանագրի ոսկեդարեան արտասանության խնդրի շուրջ» (Ա. Միքայելյան, (Ֆրանսիա)), «Անվանական հիմքը և անշեշտ դիրքում ձայնավորների սղումը ուրարտերենում» (Ս. Այվազյան) զեկուցումները:

Զեկուցումների մի ամբողջ շարք վերաբերում էր գրավոր հուշարձանների լեզվական և բանասիրական քննությանը: Ուշագրավ էին նորակազմ բառերը XII-XIII դդ. ձեռագիր բառարաններում (Ն. Հովհաննիսյան), անձնական դերանունների որոշ առանձնահատկությունների բացահայտումը (Մ. Ֆելեքյան), XII-XIII դդ. երկերում օտար բառերի գործածության դեպքերի քննությունը (Վ. Խաչատրյան), խոսքիմասային անցումների դրսևորումները միջնադարյան բժշկարաններում (Հ. Թադևոսյան), իրավագիտական և կրոնական եզրույթների հետազոտությունը Դավիթ Վարդապետի «Կանոնական աւրէնսդրութիւն» երկում (Ն. Դիլբարյան), Գ. Տաթևացու գրական ժառանգության մի շարք իրավական հասկացությունների առկայությունը հայերենի բարբառներում (Ս. Գրիգորյան), Ա. Սանահնեցու «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանի» երկի գրաբարյան դարձվածային միավորների ուսումնասիրությունը: Ելույթ ունեցողները բնագրագիտական հետազոտությամբ պարզաբանում էին գրավոր աղբյուրների ստեղծման ժամանակաշրջանի, կառուցվածքի, նախօրինակների և լեզվական առանձնահատկություններին առնչվող խնդիրներ:

Հայոց լեզվի պատմության նախորդ փուլերի բառապաշարի և քերականական որոշ իրողությունների ուսումնասիրության տեսանկյունից առանձնանում էին գոյականի սեռի քերականական կարգին առնչվող դիտարկումը հայերենում (Գ. Մխիթարյան), մի-

ջին հայերենի պարբերափուլերի գիտական ըմբռնումներին վերաբերող զեկուցումները (Գ. Մկրտչյան):

Պատմական բարբառագիտության հարցեր էին արծարծվում Ղարաբաղի (Արցախի) բարբառի գործիական հոլովի դրսևորման առանձնահատկություններին և ցուցական դերանունների կիրառությանը նվիրված Լ. Հովհաննիսյանի զեկուցումներում:

Քննարկվեցին պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում հայերենի և այլ լեզուների շփումների ու փոխհարաբերությունների հարցեր: Այդ տեսանկյունից առանձնանացան Ոսկան Երևանցու քերականության սահմանումների լատինական նախօրինակներին վերաբերող (Տ. Սիրունյան), խեթերենից հայերենին անցած որոշ փոխառությունների (Հ. Հմայակյան) և մուսուլմանական ծագման հայկական անձնանուններին վերաբերող զեկուցումները (Տ. Միքայելյան):

Ուշագրավ էին բառաքննությանը և ստուգաբանությանը առնչվող դիտարկումները: Հետաքրքիր էր Հ. Զաքարյանի՝ «փոքրավոր» և «ձագ» իմաստներով մի քանի բառերի ստուգաբանությունը: Հայերենի բարբառներում ժողովրդական ստուգաբանությամբ հնչյունափոխված անձնանունների մասին ինքնատիպ զեկուցում ներկայացրեց Ա. Վարդանյանը:

Առանձնանում էին նաև արևմտահայերենի քերականությանը՝ մասնավորապես խնդրառության հարցեր (Ա. Ֆիշենկճեան, Ս. Տիոյան), ինչպես նաև հայերենի գրական երկու տարբերակների բառապաշարի ընդհանրություններին և տարբերություններին վերաբերող հետաքրքիր նկատառումներ (Ս. Տիոյան, Զ. Խպլիկեան):

Զեկուցումների շուրջ ծավալվեցին առողջ գիտական քննարկումներ, արծարծվեցին տարբեր կարծիքներ և տեսակետներ:

Գիտաժողովն ամփոփեց լեզվի ինստիտուտի տնօրեն Վ. Կատվալյանը։ Նա նշեց, որ այս գիտաժողովը ևս մեկ անգամ համախմբեց Հայաստանի գիտության ոլորտի մասնագետներին՝ ստեղծելով մասնագիտական զրույցների ու քննարկումների, մտքերի և փորձերի փոխանակման բարենպաստ միջավայր։

Հնչած զեկուցումները հագեցած էին փաստական հարուստ նյութով, գիտական վերլուծությունները մեծ մասամբ համոզիչ էին։ Որոշ հարցեր ստացան նոր լուծումներ, և ըստ այդմ՝ նորովի անդրադառնալով հայոց լեզվի պատմության արդի հիմնախնդիրներին։ Հատկանշական է նաև այն, որ վաստակաշատ լեզվաբանների կողքին իրենց խրախուսելի քայլերն են անում երիտասարդ մասնագետները, որոնց զեկուցումները գնահատելի էին նյութի բավարար իմացության և գիտական ճիշտ վերլուծության տեսանկյունից։

Հայոց լեզվի պատմության բաժին

«ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ԵՎ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ»

Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Էդուարդ Աղայանի ծննդյան 110-ամյակին

2023 թ. նոյեմբերի 15-16-ը ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում տեղի ունեցավ «Հայոց լեզվի ուսումնասիրման և ուսուցման խնդիրներ» խորագրով միջազգային գիտաժողով՝ գործընկերությամբ Երևանի Մ. Հերացու անվան պետական բժշկական և Գավառի պետական համալսարանների: Գիտաժողովը նվիրված էր նշանավոր լեզվաբան, ակադեմիկոս Էդուարդ Աղայանի ծննդյան 110-ամյակին: Գիտաժողովին մասնակցում էին գիտնականներ, հետազոտողներ ՀՀ տարբեր գիտակրթական հաստատություններից՝ մասնավորապես ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտից, Երևանի Մ. Հերացու անվան պետական բժշկական, Գավառի, Երևանի, Վանաձորի պետական համալսարաններից, Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանից, «Տաթև» գիտակրթական համալիրից, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնից, Անատոլ Ֆրանսի անվան միջազգային ֆրանսիական կրթահամալիրից, ՀՀ ՊՆ պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարանի գիտահրատարակչական կենտրոնից, «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդեսից, Գեղարքունիքի մարզի Ակունքի միջնակարգ դպրոցից, ինչպես նաև Լեհաստանի Պոմորիեի համալսարանի բանասիրության ինստիտուտից: Որոշ զեկուցողներ մասնակցում էին առցանց:

Գիտաժողովի աշխատանքներն սկսվեցին նոյեմբերի 15-ին: Բացման խոսքով հանդես եկավ և մեծ գիտնականի գիտական ժառանգությանն ու գիտամանկավարժական գործունեությանն անդրադարձավ ԳԱԱ ԼԻ տնօրեն Վիկտոր Կատվալյանը: Գիտաժողովին մասնակցում էր ՀՀ ԳԱԱ ՀՀԳ բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար, ակադեմիկոս Յու. Մ. Սուվարյանը, որը ողջունեց գիտաժողովի կազմակերպիչներին և մասնակիցներին, նաև հետաքրքիր հուշեր պատմեց՝ ներկայացնելով Էդուարդ Աղայան անհատի մարդկային հատկանիշները՝ սրամտություն, կենսուրախություն, բարյացակամություն:

Վ.Կատվալյանի նախագահությամբ աշխատանքները շարունակվեցին լիագումար նիստում, որի ընթացքում ներկայացվեցին Էդուարդ Աղայանի կյանքին և գիտական գործունեությանը վերաբերող զեկուցումներ: Հետաքրքիր զեկուցմամբ հանդես եկավ Հ. Սուքիասյանը՝ Էդուարդ Աղայանին բնութագրելով որպես մարդու և գիտնականի: Աղայանի ստուգաբանաբանական և բառագիտական գործունեությունը ներկայացրեց Ն. Սիմոնյանը:

Այնուհետև գիտաժողովի երկօրյա աշխատանքները շարունակվեցին տարբեր բաժանմունքներում, որոնցում հետաքրքիր և բազմաբնույթ զեկուցումներ հնչեցին ինչպես տարբեր հարցերի շուրջ Է. Աղայանի լեզվաբանական հայացքների, այնպես էլ հայերենի և նրան հարաբերակից այլ գիտակարգերի տարբեր բնագավառների վերաբերյալ:

Լեզվի կերպընկալման աղայանական փիլիսոփայությանն անդրադարձավ Դ. Գյուլզատյանը, Թ. Ասոյանը ներկայացրեց «Է. Աղայանը և հայերենի հոլովման համակարգի հարցերը» խորագրով զեկուցումը: Լ. Թելյանն անդրադարձավ շարահյուսության

հիմնական միավորի՝ Է. Աղայանի մեկնաբանությանը: Ս. Պապիկյանը ներկայացրեց Է.Աղայանի ժամանակակից հայերենի բառապաշարի քննությանը նվիրված աշխատությունները: Է. Աղայանի «Հայ լեզվաբանության պատմություն» երկհատոր աշխատության էջերում օտարաբանությունների և փոխառությունների սահմանազատման սկզբունքներին և գնահատմանն էր նվիրված Վ. Ներսիսյանի և Թ. Բատիկյանի զեկուցումը: Վ. Կատվալյանը ներկայացրեց Է. Աղայանի հայացքները բարբառների ծագման, բարբառների դասակարգման վերաբերյալ, Ջ. Բառնասյանը՝ Աղայանի դիտարկումները հայոց հին ամսանունների հարցի մասին:

Զ. Աղաջանյանը ներկայացրեց Է. Աղայանի աշխատություններում լեզվի կանոնարկման սկզբունքներին ու օրինաչափություններին վերաբերող դիտարկումները: Քննարկվեցին գրաբարի համադրական պատճառական բայերի խնդրառական արժույթը (Գ. Խաչատրյան), քերականական վերաիմաստավորումները միջին հայերենում (Թ. Շահվերդյան)*:* Ստուգաբանական դիտարկումներ կատարվեցին *Լաչին* տեղանվան (Ա. Վարդանյան), *բերկրանք* բառի (Հ. Զաքարյան) վերաբերյալ: Անդրադարձ կատարվեց հին հայերենի *«S + V + S» (յոյ, ւաւ, ւու)* կաղապարով եռաբարբառակերպերի տարաժամանակյա բնութագրերին (Վ. Պետրոսյան), *Adduru* և *Eritia* սեպագրային լեռնանուններին (Ս. Պետրոսյան):

Ընդհանուր լեզվաբանության տարբեր թեմաներ ևս քննության նյութ դարձան գիտաժողովի ընթացքում ներկայացված զեկուցումներում, որոնցում քննվեցին քաղաքականությունը և հայերենը՝ Ջորջ Օրուել ընթերցելիս (Վ. Միրզոյան), մայրենիի ընկալումը վաղ և ուշ երկլեզվության պայմաններում (Դ. Մնացական յան): Էլեկտրոնային բառարանագրության արդի խնդիրներին

անդրադարձավ Ֆ. Հակոբյանը, ժամանակակից ռազմագիտական հայերենի կատարելագործման ուղիներին՝ Ա. Խաչատրյանը։

Ժամանակակից հայերենի նորակազմ բառերի դասակարգման և իմաստակառուցվածքային վերլուծության հարցերին էր նվիրված Ա. Գալստյանի ելույթը։ Հետաքրքիր զեկուցումներ հնչեցին բժշկագիտական խոսքի առանձնահատկությունների (Տ. Աշչյան), հատուկ անվան բառիմաստի լեզվաբանական խնդրի շուրջ (Հ. Հարությունյան), տերմինների և նրանց համարժեք ձևերի գործածության (Ա. Բադոյան) վերաբերյալ։

Գիտաժողովի մասնակիցներն անդրադարձան նաև լեզվի կանոնարկման հարցերին. Ռ. Սաղաթելյանի ելույթը վերաբերում էր ֆիթնեսի տերմինների գործածությանը մարզական ակումբներում, դրանց հայերենացման խնդիրներին, Ա. Ավետիսյանինը՝ հայերեն բժշկական տերմինաբանության աղբյուրներին, հայերեն բժշկական բառապաշարի կանոնարկման խնդիրներին։ Արդի հայերենում գոյականի հոգնակիակազմության շեղումներն առանձնացրեց և կանոնարկման առաջարկներ արեց Վ.Խաչատրյանը, գովազդի լեզվին անդրադարձավ Վ. Շահրամանյանը։

Հետաքրքիր և ուսանելի զեկուցումներ հնչեցին նաև լեզվի ուսուցման վերաբերյալ. Ս. Մինասյանը ներկայացրեց վաղակատար ներկայով դրված բայաձևերի՝ *արդեն, դեռ* և *նոր* մակբայների հետ կիրառության ուսուցման առանձնահատկություններ։ Ներկայացվեց նաև ինֆոգրաֆիկայի դերը հայերենը որպես օտար լեզու սովորեցնելիս (Մ. Աթաբեկյան, Մ. Բաբայան), դասագիրքը որպես արդյունավետ ուսուցման նախապայման դիտարկեց Ի. Ասոյանը։ Լեհաստանի Հանրապետությունից զեկուցումով հանդես ե-

կավ Լ. Տշեցյակը՝ ներկայացնելով հայերենի հնչյունական համակարգի դասավանդման առանձնահատկությունները լեհերի շրջանում՝ Ա.Պիսովիչի «Հայերենի քերականություն» գրքի հիման վրա։

Հետաքրքիր էին արևմտահայերենի խնդրառության քերականական կարգին (Ա. Ֆիշենկճյան, Ս. Տիոյան), Ռուբեն Սևակի «Բժիշկին գիրքեն փրցված էջեր» երկում գործածված բժշկագիտական տերմիններին (Ա. Ղարիբյան, Մ. Մարդիյան, Լ. Լալայան), տրական հոլովի իմաստային դրսևորումներին (ըստ Գ. Մահարու «Ծաղկած փշալարեր» վիպակի, Վ. Մուրադյան) վերաբերող զեկուցումները։

Գիտաժողովի ավարտին ամփոփիչ-գնահատող խոսքով և առաջարկություններով հանդես եկան Լ. Հովհաննիսյանը, Գ. Մխիթարյանը, Թ. Ասոյանը, Վ. Կատվալյանը։ Լ. Հովհաննիսյանը պատկերավոր օրինակով նկատեց, որ լեզվի հարցերով պիտի զբաղվեն միայն լեզվաբանները։ Գ. Մխիթարյանը կարևորեց գիտակրթական երեք հաստատությունների (ԳԱԱ ԼԻ, ԵՊԲՀ, ԳՊՀ) համատեղ աշխատանքի արդյունավետությունը գիտաժողովի կազնակերպման գործում։ Թ. Ասոյանն ընդգծեց գիտաժողովի՝ լայն աշխարհագրություն ընդգրկելու հանգամանքը։ Հ. Սուքիասյանը գիտաժողովը գնահատեց որպես Էդուարդ Աղայանին վայել միջոցառում։ Գիտաժողովում ընդունվեց որոշում այլ հաստատությունների ներկայացուցիչների հետ պարբերաբար կազմակերպել համատեղ կլոր սեղան-քննարկումներ բժշկագիտական, ռազմագիտական եզրույթների թարգմանության վերաբերյալ։

Գիտաժողովի աշխատանքներն ամփոփեց Վ. Կատվալյանը՝ մեկ անգամ ևս ընդգծելով գիտաժողովի հաջողված լինելը. Կարևորվեց այն, որ գիտաժողովը հնարավորություն տվեց նաև բա-

նավիճելու, ծնվեցին նոր, հայերենագիտության զարգացմանը միտված գաղափարներ։

Վարսիկ Ներսիսյան
բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Կատվալյան Վիկտոր, Ղարիբյան Ալինա - Ազգային լեզվամտածողության դրսևորման որոշ յուրահատկություններ «Սասնա ծռեր» էպոսում (անգլ.)..... 5

Միխիթարյան Գայանե - Աստվածաշնչի թարգմանության ազդեցությունը հայոց լեզվի պահպանման և զարգացման գործում(անգլ.)..... 13

Գևորգյան Գայանե- Սեբաստիա քաղաքի լեզվական յուրահատկությունների ընդհանուր բնութագիրը (անգլ.)..... 26

Խաչատրյան Հասմիկ- Համշենի բարբառի բառապաշարային առանձնահատկությունները (անգլ.)..... 35

Վարդանյան Արտակ -Հայ-իրանական լեզվական առնչությունները Ագուլիսի բարբառում և հայկական «զոկ» ցեղանվան ստուգաբանությունը (անգլ.)..... 50

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ

Վարդանյան Արտակ - Նախիջևանի բարբառային համապատկերը 65

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

Զաքարյան Հովհաննես - «Ճեղք, խորշ» իմաստով հայերեն մի քանի բառերի ստուգաբանություն .....…… 77

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

«Հայոց լեզվի պատմության հիմնախնդիրներ» միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված ՀՀ ԳԱԱ հիմնադրման 80-ամյակին.... 99

Ներսիսյան Վարսիկ - «Հայոց լեզվի ուսումնասիրման և ուսուցման խնդիրներ» միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Է. Աղայանի ծննդյան 110-ամյակին…….. 103

CONTENTS

ARTICLES

Katvalyan Viktor, Gharibyan Alina - Some Peculiarities of Manifestation of National Language Thinking in the Epic "Sasna Tsrer" (in Engl.)..... 5

Mkhitaryan Gayane - The Influence of Bible Translation in the Preservation and Development of the Armenian Language (in Engl.)..... 13

Gevorgyan Gayane - General Characteristics of the Language Features of the City of Sebastia (in Engl.)..... 26

Khachatryan Hasmik - Lexical Features of Hamshen Dialect (in Engl.)..... 35

Vardanyan Artak - Armenian-Iranian Languuage Correlations in the Agulis Dialect and Etymology of the Name of the Armenian Ethnic Group "Zok" (in Engl.)..... 50

REPORT

Vardanyan Artak - The Dialectal Overview of Nakhijevan..... 65

DISCUSSIONS

Zakaryan Hovhannes – Etymology of Several Armenian Words Meaning “Slit, Cavity”..... 77

SCIENTIFIC LIFE

International Conference "Fundamental Issues in the History of the Armenian Language" Dedicated to the 80th Anniversary of the Founding of the NAS of the RA..... 99

Nersisyan Varsik - International Conference "Problems of Studying and Teaching the Armenian Language" Dedicated to the 110th Anniversary of the Birth of Academician of the NAS of the RA Eduard Aghayan..... 103

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Катвалян Виктор, Гарибян Алина - Некоторые особенности проявления национального языкового мышления в эпосе "Сасна црер" (на англ. яз.)……..... 5

Мхитарян Гаяне - Влияние перевода Библии на сохранение и развитие армянского языка (на англ. яз.)..…… 13

Геворкян Гаяне - Общее описание языковых особенностей города Себастия (на англ. яз.).....…….. 26

Хачатрян Асмик- Лексические особенности амшенского диалекта (на англ. яз.)…….. 35

Варданян Артак - Армяно-иранские языковые корреляции в агулисском диалекте и этимология названия армянской этнической группы "зок" (на англ. яз.)……... ... 50

СООБЩЕНИЕ

Варданян Артак- Палитра диалектов Нахиджевана……. 65

ОБСУЖДЕНИЕ

Закарян Оганес- Этимология некоторых армянских слов, обозначающих “щель, каверна”……. 77

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Международная конференция "Фундаментальные вопросы истории армянского языка", посвященная 80-летию со дня основания НАН РА……... 99

Нерсисян Варсик -Международная конференция "Проблемы изучения и преподавания армянского языка", посвященная 110-летию со дня рождения академика НАН РА Эдуарда Агаяна….. 103

ՀՀ ԳԱԱ Հ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՋԱՀՈՒԿՅԱՆԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ

2 (20)

Շնավորումը և էջադրումը՝ Մ. Խառատյանի
Կազմը՝ Ս. Արևշատյանի

Հանդեսի խմբագրությունը պատասխանատվություն չի կրում
հեղինակների տեսակետների, մոտեցումների համար։

Խմբագրության հասցեն՝ 0015, Երևան 15, Գրիգոր Լուսավորչի 15, հեռ. (010)565337
Address: Grigor Lusavorich str. 15, 0015, Yerevan, Armenia, tel. (010)565337
Адрес редакции: 0015, Ереван-15, ул. Григора Лусаворича 15, tel. (010)565337

Հանդեսի պաշտոնական կայքը՝ http://language.sci.am
Official site of the journal: http://language.sci.am
Официальный сайт журнала: http://language.sci.am

Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ instlingv@sci.am, inslang@sci.am
E-mail of the jornal: instlingv@sci.am, inslang@sci.am
Электронная почта журнал: instlingv@sci.am, inslang@sci.am

Հրատ. պատվեր № 1061
Ստորագրված է տպագրության՝
Չափսը՝ 60x84¹/₁₆ տպագրական մամուլ։
Տպաքանակը՝ 100 օրինակ։
Գինը՝ պայմանագրային։

ՀՀ ԳԱԱ տպարան
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24։